

Zomereditie 2018

Zwols Historisch Tijdschrift

Het strandje van Dubbeldam

35e jaargang 2018 nummer 2 - 8,50 euro

Wim Huijsmans

Suikerhistorie

(Collectie Hogenkamp)

Het voormalige pand van restaurant Sjanghai in juli 2018. De vroeger karakteristieke witte halsgevel heeft nu een kleurtje gekregen. (Foto Elske Bootsma)

Chinees café-restaurant Sjanghai, Eiland 38-42

Ruim een halve eeuw was op het Eiland het Chinees restaurant Shanghai gevestigd. Het was eigendom van de familie Tiën. Shu Yen Tiën (1911-1976), geboren in de omgeving van Sjanghai, kwam in de jaren dertig vanuit China via omzwervingen door Europa uiteindelijk in Zwolle terecht. Hij huwde in 1939 met een Zwolse. Het eerste Chinese huwelijk in Zwolle trok veel bekijks. In de Drietrommeltjessteeg verdiende Tiën de kost met het maken en verkopen van pindakoekjes – net als veel andere Chinezen, wat hen de aanduiding pinda-chinees opleverde, ook vanwege het ‘pinda, pinda, lekka, lekka’, wat ze bij het uitventen riepen.

Tiën hield in de Drietrommeltjessteeg ook een pension waar vele Chinezen op doorreis onderdak vonden. Daarnaast ventte hij met textiel, Chinese kledjes en stond hij vrijdags met kousen op de Zwolse markt. Rond 1950 kocht hij het pand Eiland 38-40, waarin hij een restaurant begon dat in 1963 werd uitgebreid met Eiland 42, met karakteristieke, witte halsgevel.

Het restaurant van Tiën, in de jaren zeventig voortgezet door zijn zonen, had een goede naam. In Zwolle wist iedereen dé Chinees op het Eiland te vinden, zonder de naam van het restaurant te kennen. De diners waren van een voortreffelijke kwaliteit en werden alom geroemd. De gebroeders Tiën vielen vele keren met hun culinaire hoogstandjes in de prijzen.

Toen rond de eeuwwisseling het Eiland op de schop ging, braken er voor de Tiëns moeilijke tijden aan. Het restaurant bleef als een van de weinige panden in de omgeving overeind staan, maar het was moeilijk bereikbaar. Na een periode van leegstand werd het pand in 2007 in bezit genomen door Dille & Kamille.

Redactioneel

De droge en hete zomer van 2018 gaat ongetwijfeld de geschiedenis in als heel bijzonder. Daar hoort een bijzonder nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* bij, met twee artikelen die passen bij de zomer. De bijdrage van Geert Banck gaat over een populaire activiteit waarvoor het weer wel enigszins aangenaam moet zijn: wandelen. Wat waren in het negentiende-eeuwse Zwolle populaire wandelingen en in hoeverre weerspiegelden deze wandelingen de Zwolse standenmaatschappij? Wil Cornelissen verhaalt over een zomerse romance. Een ontluikende liefde aan de oevers van de IJssel, abrupt afgebroken door het ontstaan van de staat Israël.

De andere artikelen in dit nummer zijn minder zomers. Etiënne Klinkert belicht een triest deel van zijn familiegeschiedenis. Centraal staan twee achterneven van de auteur, de broers Jan en Hendrik Klinkert. Zij waren de directeuren van de lak- en verf fabriek Klinkert en Co in de Venestraat. Het artikel behandelt de geschiedenis van het bedrijf, maar met name ook de houding van de broers in de Tweede Wereldoorlog.

Tenslotte zijn er nog drie bijdragen naar aanleiding van het overlijden van Hans Knoester afgelopen mei. Hans Knoester was een bekend persoon in de Zwolse historische wereld, vooral vanwege zijn jarenlange verbintenis aan het Zwols Gemeentearchief. Jaap Hagedoorn en Jan Drentje halen elk herinneringen aan hem op. De redactie heeft gekozen zijn nagedachtenis te eren door het plaatsen van een al eerder in dit tijdschrift gepubliceerd artikel van zijn hand. Dit artikel uit 1992 gaat over de familie Thorbecke, een onderwerp dat door de recent verschenen nieuwe biografie over Johan Rudolph Thorbecke weer actueel is.

De redactie wenst u als altijd veel leesplezier.

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	54
Jan en Hendrik Klinkert, lak- en vernisfabrikanten	
<i>Een trieste Zwolse familiegeschiedenis</i>	
Etiënne Klinkert	56
Boer Dubbeldam en Israëls onafhankelijkheid Wil Cornelissen (†)	71
Buiten onder de rook van de binnenstad: publieke wandelingen in een standenmaatschappij. Zwolle rond 1830	
Geert A. Banck	76
Unzeitgemäss, een anekdote over Hans Knoester Jan Drentje	98
Zwolle, wieg van Thorbecke	
H.J.H. Knoester (†)	99
In memoriam Hans Knoester	
Jaap Hagedoorn	105
Recent verschenen	107
Mededelingen	108
Auteurs	109

Cover: Het strandje van Dubbeldam aan de IJssel, medio jaren zestig. (Foto Henneke, collectie HCO)

Jan en Hendrik Klinkert, lak- en vernisfabrikanten

Een trieste Zwolse familiegeschiedenis

Etiënne Klinkert

*Jan Klinkert, rechts
vooraan, met zijn
ouders Albert Klinkert
en Johanna van Loo,
omstreeks 1900. Wie de
achterste twee zijn is niet
bekend.*

Begin 2014 werd ik door een Zwolse kennis geattendeerd op een internetartikel over het honderdjarig bestaan van de Venestraat in Zwolle. In dit verhaal werd familie van mij genoemd. Het betrof de twee gebroeders Jan en Hendrik Klinkert, twee neven van mijn vader, die samen de directie voerden van de lak- en vernisfabriek Klinkert en Co, gevestigd in de Hertestraat. Na de oorlog werd deze fabriek opgeheven vanwege de economische collaboratie van met name Jan Klinkert met de bezetter. Na overleg met mijn oudere broer Everhard (Eef) besloot ik een en ander verder uit te zoeken. Deels uit nieuwsgierigheid, maar ook ingegeven door een zeker rechtvaardigheidsgevoel.

Allereerst benaderde ik de auteur van het verhaal, Peter Riemersma, bewoner en tevens chroniqueur van en blogger over de Venestraat. Vervolgens ben ik verder gaan zoeken. Diverse archieven en andere bronnen werden daarbij geraadpleegd.

Met name een bezoek van mijn medeonderzoeker en neef mr. H.C. (Henk) Blokhuis en mij aan het Nationaal Archief in Den Haag op 29 april 2014 gaf een goed inzicht in het reilen en zeilen van alle betrokkenen bij de firma Klinkert en Co, zowel tijdens als na de oorlog. Er waren vijf archiefdozen aanwezig over deze zaak, goed gevuld met elf verschillende dossiers. Veel van onze vermoedens werden daar door de feiten bevestigd. Via het bestuderen van deze stukken kregen we een beter inzicht in de tijdgeest en het gedrag van alle betrokkenen in die jaren. Deze boeiende en tijdrovende speurtocht heeft tot onderstaand resultaat geleid.

Familie Klinkert

De naam Klinkert had in de negentiende eeuw een bekende klank in Zwolle. Hendrik Klinkert (1786-1847)¹ was in het begin van die eeuw de stadstimmerman/architect. Hij gaf onder meer de top van de Peperbus zijn huidige achtkantige topbedekking. Zijn zoons Hendrik en Willem bekleedden eveneens het ambt van stadstimmerman, zij hadden een timmerwerf aan de Eekwal. Het waren succesvolle aannemers en zakenlieden. Hendrik (1815-1882), die in 1873 in de lakstokerij stapte, had een groot gezin. Zijn jongste zoon was mijn grootvader Everhardus (Evert) Klinkert (1861-1940), een bekende Zwolse huisarts.

De oudste zoon van Hendrik was Albertus (Albert) Clasinus (ook vaak als Klasinus geschreven) Klinkert (1854-1915). Albert en weer een andere broer, Hendrik (1856-1916), zetten de lak- en vernisfabriek van hun vader voort en bouwden deze verder uit. Albert werd onder meer voorzitter van de Nederlandse Vereniging van Vernisfabrikanten. Hij trouwde in 1881 met Johanna Maria Theresia van Loo (1861-1949).² Zij bewoonden vanaf 1897 Villa Flora aan de Veerallee.

*Venestraat 20 (links),
het woonhuis van Jan
en Elsbeth Klinkert.
(Foto Elske Bootsma)*

De oudste zoon van Albert en Johanna was weer een Hendrik (1882-Wapenveld 1951), eveneens verffabrikant en een van de twee hoofdpersonen van dit artikel. Deze Hendrik trouwde in 1908 met Ariette Meulenhoff (1881- Amersfoort 1971). Er werden twee dochters geboren. Dit huwelijk werd op 15 september 1920 ontbonden. De wederzijdse families konden deze scheiding niet erg waarderen, temeer omdat er een dubbele connectie tussen de families was, Hendriks zus Elisabeth was in 1910 getrouwd met een broer van Ariette, de uitgever Hendrik Meulenhoff.³ Hendrik hertrouwde in 1929 met de onderwijzeres Dieuwke Johanna Kramer (Maastricht 1892-Gouda 1984). Uit dit huwelijk werd een zoon geboren, Johan Fedde Klinkert (1930-Hoogvliet 1997).

Hendrik was, aldus de overlevering, in de familie niet zo populair als zijn broer Jan. Om welke redenen dit was valt niet meer te achterhalen. Het blijft gissen: was het om zijn scheiding, in die tijd een schande, of om een andere kwestie? Hendrik woonde op verschillende adressen in

Zwolle, onder meer aan de Deventerstraatweg, de Oosterlaan en later in de Julianastraat.

Jan Klinkert (1889-1962), onze andere hoofdpersoon, was zeven jaar jonger dan zijn broer Hendrik. Hij ging in de jaren twintig samen met Hendrik de fabriek leiden, maar legde eerst een wetenschappelijke basis. Jan studeerde chemie en promoveerde cum laude (1919) aan de universiteit van Zürich.⁴ Hij leerde daar zijn vrouw kennen, de uit Letland (toen onderdeel van het Russische rijk) afkomstige Elsbeth Corona Dannenberg (Riga 1887-1982). Elsbeth studeerde geschiedenis, germanistiek en filosofie en promoveerde in 1917.⁵ Jan en Elsbeth waren in 1914 in Zürich getrouwd en vestigden zich in februari 1920 in Zwolle in de pas aangelegde Venestraat op nummer 20, letterlijk om de hoek bij de lakfabriek aan de Hertenstraat. Het huwelijk bleef kinderloos.

Jan was voor 1940 een gerespecteerd notabel in Zwolle. Naast zijn werk deed hij veel voor de Zwolse gemeenschap, zowel in diverse bestuurlijke functies als privé, net als zijn vader Albert. Men vond hem erudiet, goedaardig en

*Hendrik Klinkert
(1882-1951), omstreeks
1930. (Particuliere
collectie)*

vriendelijk. Ook later, ondanks zijn pro-Duitse houding en nauwe samenwerking met de bezetter, beschouwden velen hem niet als een slecht mens. Jan werd zeker niet gevreesd of gehaat.

Mijn ouders waren voor 1940 goed bevriend met Jan en Elsbeth. Tijdens de oorlog veranderde hun relatie tot hen echter. De pro-Duitse houding van Jan en Elsbeth tijdens de bezetting zorgde voor een verwijdering. Vooral Elsbeths opvattingen en de omgang van beiden met Duitse officieren viel niet in goede aarde bij mijn ouders. Mijn vader (Henk Klinkert, 1899-1964) was evenals mijn grootvader huisarts, alleen in die rol bleef zijn contact met het echtpaar onderhouden. Pas na de oorlog werd, ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijksfeest van mijn ouders in 1953, het contact met Jan en Elsbeth min of meer hersteld.

Mijn vader was ook huisarts van het gezin van Hendrik. De contacten met Hendrik waren verder minder intensief, wellicht vanwege het leeftijdsverschil en andere – niet-universitaire – achter-

*Jan Klinkert (1889-
1962) was net als zijn
vader Albert jarenlang
voorzitter van het
bestuur van de VVV.
Hier staat hij, met bril,
in het midden van
dat bestuur. De foto is
genomen in 1930, ter
gelegenheid van Zwolle
700. (Particuliere col-
lectie)*

grond. Wel weet ik dat mijn ouders begrip hadden voor zijn moeilijke positie tijdens de oorlog en hem indeelden bij de ‘goede’ vaderlanders.

Hoewel Hendrik en Jan volle neven van mijn vader waren, werden zij en hun echtgenotes door ons kinderen ‘oom’ en ‘tante’ genoemd. Zelf kan ik me over oom Jan niet echt veel herinneren, evenmin over oom Hendrik. Mijn broer Eef vertelde mij over Jan de twee volgende anekdotes.

Rond ‘Dolle Dinsdag’ werd hij door vader naar de verf fabriek gestuurd. Via een openstaande zijdeur en een aan hem meegedeelde route trof hij in een achteraf gelegen kamer een zeer angstig echtpaar aan. Eef kreeg daar van oom Jan een blikje overhandigd, dat hij aan onze vader moest afgeven. Het schijnt dat het ging om een bijzondere chemische formule, die vader moest bewaren.

Eind april 1945 zag Eef oom Jan moeizaam lopend tezamen met andere ‘foute’ Nederlanders vanaf het toenmalige Huis van Bewaring (nu restaurant/hotel De Librije van Jonnie Boer) onder zware bewaking door de stad trekken. Dit maakte op mijn toen veertienjarige broer een diepe indruk. Hij zag een toch door hem gewaardeerd mens en familielid vernederd worden. Hij voelde zich na deze confrontatie behoorlijk aangeslagen en zijn blijdschap over de bevrijding van Zwolle werd hierdoor danig verstoord.

Aan tante Elsbeth heb ik nog wel enkele herinneringen. Hoewel zeer Duitsgezind – vooral ingegeven door haar (Duitstalige) afkomst uit Letland en de moord daar op familieleden door de Bolsjewieken in 1919 en de vernietiging van familiebezit – en een vurig bewonderaar van het Derde Rijk was zij tijdens de bezetting geen lid van de NSB. Al in 1936 had zij bedankt voor deze beweging omdat ze het maar een halfzacht zootje vond. Zij sprak slecht Nederlands met een zwaar Duits accent. Het was een geestige maar dominante vrouw. Als klein kind maakte hun sprekende papegaai, die tante Elsbeth dan met een koekje aan het praten kreeg, veel indruk op mij. Volgens een verhaal in de Venestraat leerden de burens van de Klinkerts in de oorlog de papegaai om Mussert uit te schelden, wanneer het beestje buiten op het bordes stond opgesteld.⁶

Aankondiging in de Zwolsche Courant van de overname van de lakfabriek in 1873. (Delpher)

De volgende anekdote was in de hele familie bekend. Kort na de arrestatie van oom Jan eind april 1945 ging tante Elsbeth verhaal halen bij het Huis van Bewaring. In haar gebroken Nederlands probeerde ze hem daar vrij te krijgen. Volgens haar had hij niets gedaan en was haar man juist een goed vaderlander. Deze nogal naïeve actie ontaardde uiteindelijk in een stroom van verwensingen naar de bewakers. Door ingrijpen van een aanwezige inspecteur van politie liep dit incident met een sisser af. Mijn moeder schijnt haar toen bij het toenmalige politiebureau in de Lombardstraat te hebben opgehaald.

Later, in 1966, heb ik Elsbeth tweemaal bezocht, samen met mijn nicht Evelien Klinkert, tevens haar behandelend arts. Zij woonde toen in de Zuiderkerkstraat. Met een nogal scherpe, luide stem was zij constant aan het woord. Een aaneenschakeling van overigens humoristisch gebrachte vertelsels over haar geliefd en superieur Duitsland, haar financiën, medische situaties en behandelingen.

De lakstokerij

In 1843 werd op een terrein aan het toenmalige Groenewegje door de gebroeders S. en A. Jacobs een lakstokerij opgestart. Toen betrof deze locatie nog nauwelijks bebouwd buitengebied van de stad Zwolle, te midden van kwekerijen en tuinen van groentehandelaren. In 1873 werd de lakfabriek verkocht aan de heren Klinkert, Ansingh en Borneman. In de stad, aan de Papenstraat, werd een kantoor annex magazijn en winkel geopend. Reinier Borneman en Dirk Ansingh, schoonzoon van Hendrik Klinkert, waren beiden binnen anderhalf jaar al weer uit de firma getreden.⁷ Hendrik Klinkert zette de onderneming alleen

voort, onder de naam Klinkert en Co. Zijn zoons Albert en Hendrik zullen toen wellicht ook al werkzaam zijn geweest in het bedrijf, maar waren nog geen firmant. Dat gebeurde in 1882, toen Hendrik sr. overleed en zij de zaak overnamen. In 1895 werd Klinkert en Co bij gelegenheid van het bezoek van koningin Emma en Wilhelmina aan Zwolle, samen met drie andere Zwolse bedrijven, het predicaat Hofleverancier verleend.⁸

Albert overleed in 1915, Hendrik in 1916. Hun respectievelijke zoons Hendrik (zoon van Albert) en Hendrik Willem Albert (HWA, zoon van Hendrik) namen vervolgens het roer over. Dat was maar van korte duur. In 1919 trad HWA uit de firma en begon zijn eigen lakfabriek in Wapenveld, onder de naam H.W.A. Klinkert, fabriek van lakken, vernissen en verfwaren; dezelfde bedrijfsomschrijving die Klinkert en Co in Zwolle hanteerde...

Wat de beweegredenen voor HWA zijn geweest tot deze stap is onbekend. Wellicht wilde hij op eigen benen staan, misschien was er een conflict, of misschien is hij vanwege de aanstaande komst van Jan naar Zwolle uitgekocht? Of kwam

Uitsnede van de kaart van Zwolle uit 1890. Het Groenewegje (omcirkeld), later Hertenstraat, staat als een pad aangegeven, het gebied daaronder is nog niet bebouwd. (Collectie HCO)

De Decorateur Spreekt !

"Een huis, gedecoreerd met Matolin, is uitstekend verfraaid.

"'t Is gedecoreerd, zoowel mooi als bevorderlijk voor de gezondheid.

"Het blijft rein, mooi en frisch, omdat Matolin afwaschbaar, bestand tegen stof en kiemen is, en noch verschiet, noch van kleur verandert.

"Geen andere decoratie voor muren geeft zulke buitengewone voordeelen als

MATOLIN

"Daarom, om teleurstelling te voorkomen, eisch dit merk. Weet wel, namaaksel, veelvuldig in den handel gebracht door de groote reputatie van Matolin, zijn niet evengeerd."

Kleurenboekje en volledige inlichtingen verkrijgbaar by:

L. HOFMANN & ZN. Amsterdam; KLINKERT & CO. Zwolle; NAAMI-VERNOOTSCHAP v/h J. WAGEMAN & ZONEN, Breda; VAN OMMEREN & CO. Arnhem; VAN DOONSTER & CO. Nieuwenharen 41-43. Rotterdam.

Jan juist terug naar Zwolle omdat HWA vertrok? Aanvankelijk zou dit namelijk niet de bedoeling zijn geweest, maar dat gebeurde toen alsnog.⁹

Hoe het ook zij, Hendrik was daarna enige jaren alleen firmant bij Klinkert en Co. In 1920 verscheen broer Jan op het toneel. Op 25 augustus 1922 werd de firma omgezet in een naamloze vennootschap. Hendrik en Jan werden beiden directeur, elk op een salaris van 6000 gulden (waarde nu 42.800 euro).¹⁰ Maar daarnaast waren ze natuurlijk grootaandeelhouders. Er kwamen drie commissarissen, de heren H.S. Gratama (bankier), A.J. ten Doesschate (fabrikant van kruiden en specerijen) en J. Windemuller (notaris), allen uit Zwolle. Gratama overleed in 1937 en werd in 1941 vervangen door ir. R. Meulenhoff uit Doetinchem.¹¹

De lakfabriek omvatte naast de productieafdeling kantoren en opslagruimtes. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de Tuinstraat aangelegd, de ingang van het fabrieksterrein kwam toen daar te liggen. Naast het fabrieksterrein stonden enkele bedrijfswoningen van de lakstokerij.¹² In

1914 werd het Groenewegje een echte straat, de Hertenstraat. Daarvoor was het in feite alleen een pad langs een (stink)sloot, het Molenwater geheten. De hoofdingang van het fabrieksterrein kwam aan deze nieuwe straat, met als adres Hertenstraat 8.¹³ Aan de andere kant van de straat, op de hoek met de Venestraat en schuin tegenover het oorspronkelijke fabrieksterrein, verrees een opvallend bedrijfsgebouw in Berlagiaanse stijl,¹⁴ Hertenstraat 21 (nu nr. 27). Hier werden de kantoren, de expeditie en de malerij gehuisvest. De stokerij voor de lak- en verfproductie bleef op het oorspronkelijke terrein. Het kantoor in de stad, in respectievelijk eerst de Papenstraat, daarna de Bloemendalstraat en vervolgens de Goudsteeg gevestigd, werd toen opgeheven.

Klinkert en Co had ook elders filialen, vanaf 1926 in Arnhem aan de Rijnkade en vanaf 1941 in Utrecht aan de Oude Gracht. Beide waren als depot in gebruik.¹⁵

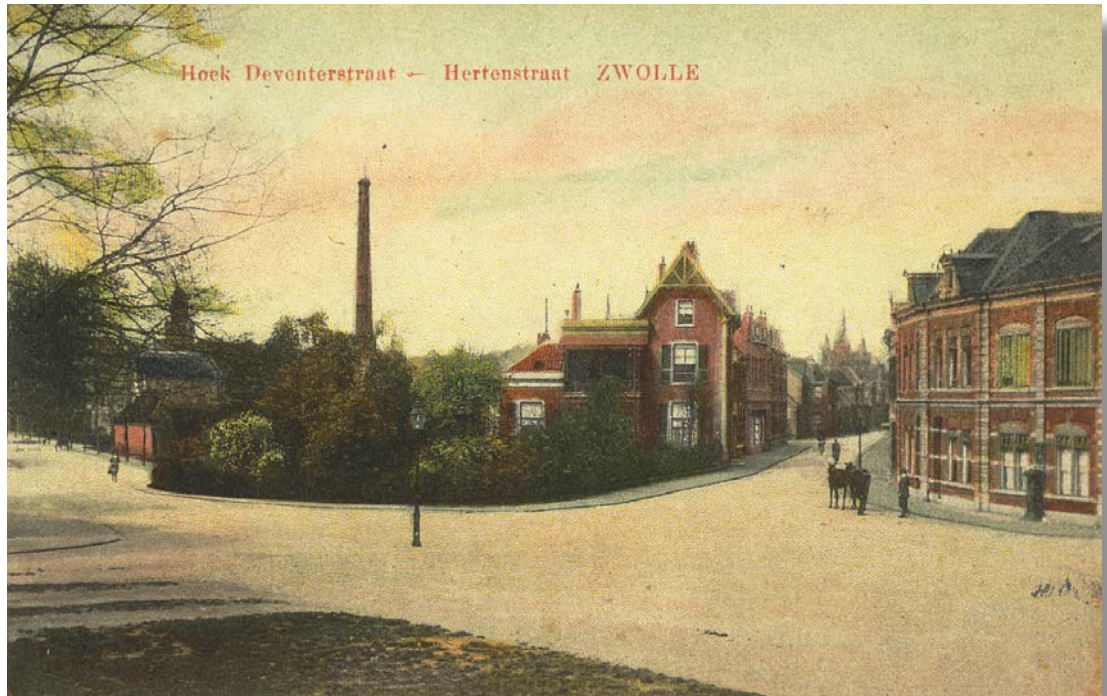
De door H.W.A. Klinkert nieuw geopende lakfabriek in Wapenveld liep slecht en werd daarom in 1925 al weer geliquideerd.¹⁶ In dat jaar verschenen advertenties in de krant waarin HWA een huurder voor het terrein en de accommodatie, gelegen aan het Apeldoorns Kanaal (Zevenakkersweg), zoekt.¹⁷ Als dit al gelukt is, dan is het maar voor korte duur geweest, het complex heeft jarenlang leeg gestaan. Het fabrieksterrein en de bedrijfsgebouwen, die op naam stonden van de moeder van HWA, mevrouw de weduwe H. Klinkert, werden tenslotte bij een openbare veiling in 1935 voor 8900 gulden overgenomen door Klinkert en Co uit Zwolle.¹⁸

Klinkert en Co was in het begin van de twintigste eeuw een van de importeurs van het verfmerk Matolin. Advertenties daarvoor stonden in alle landelijke kranten, hier in de Telegraaf van 4 juni 1912. (Delpher)

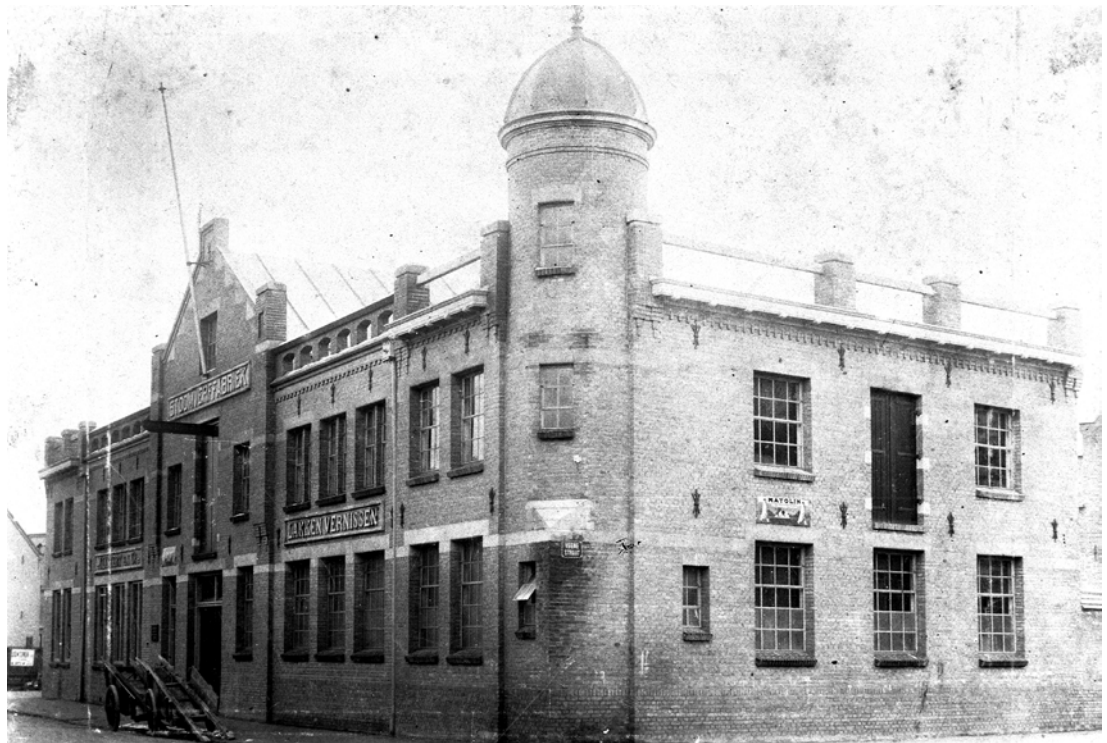
Briefhoofd van de firma Klinkert en Co. (Collectie HCO)

Ingekleurde prentbriefkaart omstreeks 1920 van de hoek Deventerstraat (rechts, nu Van Karnebeekstraat) en de Hertenstraat (links). De hoge schoorsteen was van de lakfabriek van Klinkert. Deze werd na de oorlog afgebroken. (Collectie HCO)

Het karakteristieke bedrijfsgebouw van Klinkert en Co aan de Hertenstraat, hoek Venestraat. Gebouwd in 1914 naar een ontwerp van de architecten J. van Dijk en J.D.C. Koch, met als opvallend element het ronde hoektorentje. Rechts aan de gevel hangt een reclamebord van Matolin. Dit is de enige bekende foto van het pand uit de tijd van Klinkert en Co. (Collectie HCO)

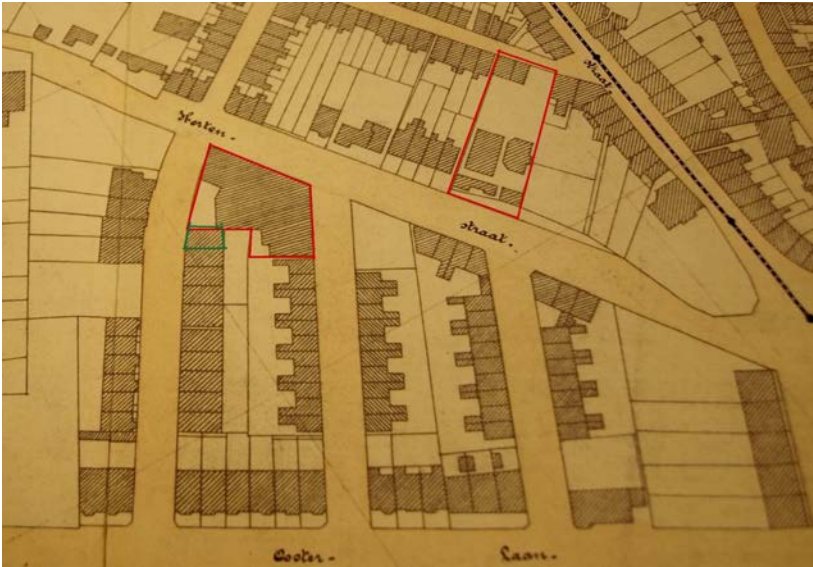
Klinkert en Co zal het tijdens de crisis in de jaren dertig net als vele andere bedrijven ook ongetwijfeld zwaar hebben gehad, maar men had duidelijk genoeg vertrouwen in deze investering. Volgens een krantenartikel uit die tijd was de achterliggende gedachte om de productie op termijn grotendeels uit Zwolle weg te halen, ook in verband met overlastproblemen en gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden. De stokerij was verouderd en inmiddels gelegen in een woonbuurt, dat gaf voortdurend klachten van omwonenden. Modernisering was noodzakelijk. Bovendien zag de directie perspectief in het zelf gaan produceren van nieuwe soorten lakken en vernissen, die tot dan wel in het buitenland maar nog nauwelijks in Nederland vervaardigd werden, onbrandbare verven, synthetische lakken, isolatielakken en grondstoffen voor mat-verven.¹⁹ Het krantenartikel vermeldde het niet, maar wellicht betroffen het hier Jans eigen patenten. Jan was een kundig vakman, een gepromoveerd chemicus die inmiddels patenten op zijn naam had staan.

De vestiging van de nieuwe fabriek verliep niet probleemloos. Aanvankelijke weigerde de gemeente Heerde een Hinderwetvergunning af te geven, omdat men vreesde voor ernstige stankoverlast. Het argument dat de fabriek van een modern afzuigstelsysteem zou worden voorzien, mocht niet baten.²⁰ Toen de toestemming uiteindelijk afgedwongen was via de Raad van State, brak bij het proefdraaien van de nieuwe stokerij meteen een brand uit door oververhitting van een oven, waardoor de substantie van olie en vernis vlam vatte.²¹ Zo kon de nieuwe fabriek pas in 1936 in gebruik genomen worden, een klein jaar later dan de bedoeling was geweest.

Bij het uitbreken van de oorlog voerden de broers nog steeds samen de directie. Althans op papier, in de praktijk had Jan de leiding. Hij was ook degene die de aandelen en het vermogen van hun moeder bestierde. Hendrik onderhield vooral de relaties met de klanten en leveranciers.²²

In Duitse handen...

Na de inval van de Duitsers in 1940 was het bedrijf in Wapenveld al snel volledig werkzaam voor de bezetter. Al in het eerste jaar van de bezetting

werd begonnen met een uitbreiding en nieuwbouw van deze vestiging. De fabriek vervaardigde moderne producten, onder meer ‘huidverven’, een soort ‘coatings’ avant la lettre, die toegepast konden worden op vliegtuigen, zeeschepen en militaire voertuigen, dus geknipt waren voor de Duitse oorlogsindustrie.

De productie groeide daarom spectaculair en de personeelsformatie nam navenant toe, van 35 personeelsleden in 1940 naar 135 in 1943. Onderstaand overzichtje geeft de omzetten weer in die jaren. De enorme stijging in 1943 kwam door de ingebruikname van de nieuwe Wapenveldse fabriek. In 1944 werd de bedrijfsvoering echter abrupt beëindigd, na Dole Dinsdag werd het bedrijf ontmanteld en het machinepark naar Duitsland getransporteerd.

Plattegrond uit de jaren twintig, met daarin met rood omkaderd de twee locaties van Klinkert en Co aan de Hertestraat en met groen het woonhuis van Jan Klinkert aan de Venestraat.
(Peter Riemersma)

Jaar	Bedrag in guldens	Op basis koopkracht 2016 in guldens	(in euro's)
1940	164.000	2.910.210	(1.320.600)
1941	196.000	6.700.210	(3.040.420)
1942	198.000	2.862.890	(1.299.120)*
1943	1.426.000	44.070.060	(20.001.300)
1944	60.000	817.105	(370.786)

* in 1942 daalde de gulden aanzienlijk in waarde

Hendrik Klinkert wilde in 1940 niet meewerken met de bezetter en daarom niet bij het Wapenveldse bedrijf betrokken blijven. Wel bleef hij werkzaam bij de Zwolse vestiging. Deze vestiging bleef zich richten op levering van lakken aan Nederlandse relaties.

In 1942 kwam Klinkert en Co voor het grootste deel in Duitse handen. Na een zeer bewogen aandeelhoudersvergadering en het aftreden van één directeur, Hendrik, en de drie zittende commissarissen werd per 24 januari 1942 het merendeel van de aandelen verkocht aan de Duitse firma Warnecke en Böhm (hierna genoemd W&B) uit Berlijn.

Jan Klinkert bleef directeur en belast met de dagelijkse leiding van het bedrijf. Daarnaast werd de Duitser dr. F.A. Pomper ook directeur. De Hofrat Georg Dietzel, directeur/eigenaar van W&B in Berlijn, werd voorzitter van de raad van commissarissen. Voorts werd de Nederlander G. Kool, directeur van Fana Metaal in Rotterdam, in 1943 commissaris en de Duitser dr. K.A. Roth kwam daar in januari 1944 nog bij. Hendrik Klinkert werd aangesteld als procuratiehouder, net als de Belgische werktuigkundige J.P.J.M. Hollants. In februari kwam er nog een derde procuratiehouder, de Duitser E. Fallenstein.²³

Uit de getuigenverhoren en processen-verbaal in het Klinkertdossier in het Nationaal Archief kan men redelijk nagaan hoe de diverse betrokkenen voor de overdracht aan W&B handelden. Jan Klinkert was al vanaf 1940 al van plan om de fabriek aan W&B over te dragen. Sinds de bezetting voerde hij vergaande besprekingen met de Duitsers. Jan verzweg dit tegenover zijn broer tevens mede-directeur, de commissarissen en mede-aandeelhouders, grotendeels familie. Pas kort tevoren lichtte hij de raad van commissarissen in. Reden voor de heren Windemuller, Meulenhoff en Ten Doesschate om direct op te stappen.

Tijdens de daarop belegde aandeelhoudersvergadering in januari 1942 bij Wientjes kwam, onder aanvoering van de zwager van Jan, de huisarts Hendrik Harting uit Oldebroek, de groep aandeelhouders Meulenhoff, Ten Doesschate en

Harting in verzet tegen deze overname. Jan, die onder meer zijn oude moeder vertegenwoordigde, brak het verzet van de meerderheid door op het allerlaatste moment drie machtigingen van aandeelhouders met nieuwe preferente aandelen uit zijn achterzak te toveren. Met deze nieuwe preferente aandelen en die van zijn overstag gegane broer Hendrik en moeder won Jan de strijd om de macht. Daardoor kon de verkoop aan W&B doorgaan.

Voor de overdracht waren de volgende personen aandeelhouder: mevr. J.Th. Klinkert-van Loo, moeder van Jan en Hendrik; H. Klinkert (Hendrik); dr. J. Klinkert (Jan); A.J. ten Doesschate sr., fabrikant en geen directe familie; dr. J. Meulenhoff en echtgenote; ir. J.R. Meulenhoff en echtgenote; mevr. A. Klinkert-Meulenhoff, ex-vrouw van Hendrik; mevr. E. Harting-Klinkert en H.J. Harting, zuster en zwager van Hendrik en Jan; en de Duitser Hofrat G. Dietzel.

Tijdens de vergadering werden door Jan Klinkert de volgende stroman-aandeelhouders toegevoegd: mevr. dr. E.C. Dannenberg, echtgenote van Jan; dr. E. Dannenberg, zwager van Jan en wonende in Zwitserland; mevr. O. Nijmeyer-de Jong, werkzaam als dienstbode bij Jan en Elsbeth. Zij bleek, geheel te goeder trouw, één preferent aandeel toegeschoven te hebben gekregen. Wel moest ze daarvoor een ondertekende machtiging aan haar werkgever afgeven. Dit alles voor een beloning van een extra weksalaris en de verplichting haar aandeel na de overdracht terug te geven.

De notariële overdracht vond plaats op het kantoor van de afgetreden commissaris notaris Windemuller. Zoals destijds vereist door de bezetter, was van alle aandeelhouders via de Nederlandse politie een ariërv verklaring bij de stukken gevoegd.

Mijn persoonlijke conclusie: de als zachtaardige bekend staande Jan Klinkert bleek dus in de praktijk een gewiekst zakenman.

Warnecke en Böhm

De hoofdvestiging van het bedrijf dat Klinkert en Co overnam, Warnecke en Böhm, stond in het oosten van Berlijn. Dit bedrijf had, naast eigen fabrieken, in diverse landen licentiecontracten

met andere verffabrikanten afgesloten. In Nederland waren dat de firma's Klinkert en Co en Smits en Co. Voor de Tweede Wereldoorlog waren deze lakverffabrikanten jarenlang vertegenwoordigers en makers van de producten van W&B.

W&B was vanaf 1933 een zogenaamd geprivilegieerd bedrijf dat voor het Duitse leger werkte. Het vervaardigde, net als Klinkert in Wapenveld, gespecialiseerde lakken voor U-boten en Junkers transportvliegtuigen. Deze coatings waren eveneens gebaseerd op de patenten van Jan Klinkert.

Zijn gepatenteerde lakken waren voor de oorlog in eerste instantie door Jan aangeboden aan de Nederlandse en daarna de Engelse marine. Maar zij waren, om wat voor reden dan ook, er niet in geïnteresseerd om ze te testen of te gebruiken. Iets wat waarschijnlijk mede de oorzaak zal zijn geweest van Jans houding tegenover de Duitsers. Want die waren er wel in geïnteresseerd.

W&B maakte in Duitsland al in een vroeg stadium gebruik van Joodse dwangarbeiders. Deze werkten zonder enige bescherming tegen kwalijke dampen en onder zeer erbarmelijke omstandigheden aan de productie van de lakken. Vervolgens werden ze afgevoerd naar de vernietigingskampen. Van de 369 Joodse dwangarbeiders hebben maar 61 de Holocaust overleefd. Nadat de Joden afgevoerd waren naar de kampen, werden er dwangarbeiders uit de bezette gebieden ingezet.²⁴

Al in juni 1945 gaven de Russische bezettingsautoriteiten opdracht voor een herstart van W&B. Het werd vervolgens een DDR staatsbedrijf. Hofrat Georg Dietzel maakte in 1946 een doorstart van W&B in Beieren. Vandaag de dag is het bedrijf weer een van de grotere verffabrikanten van Duitsland met vestigingen in binnen- en buitenland.

Na de bevrijding

Na de bevrijding werd Klinkert en Co geconfisqueerd als vijandig bezit door de Nederlandse staat. Jan Klinkert, die toen al vast zat, werd op 22 mei 1945 door het Militair Gezag op non-actief gesteld, de procuratiehouders Hendrik Klinkert en Hollants per 1 juni. De heer G.J.A. de Rie, winkelchef bij V en D, werd als bestuurder van het

bedrijf aangewezen. Of De Rie eerder al een relatie met het bedrijf had is niet duidelijk, wel opvallend is dat hij woonde in een huis dat eigendom was van Jan Klinkert

Voor het beheer van 'landverraderlijke vermogens' en dergelijke werd in augustus 1945 het Nederlands Beheersinstituut opgericht. Zij kregen Klinkert en Co onder hun hoede. De productie werd gestopt en in 1948 werd de Zwolse vestiging definitief gesloten. Op 20 oktober 1951 werd door het Beheersinstituut de hele gewezen firma Klinkert en Co verkocht aan Smits en Co, producent van

Het voormalige bedrijfsgebouw van Klinkert aan de Venestraat in 2018, het enige tastbare restant van het bedrijf in Zwolle. (Foto's Elske Bootsma)

onder meer onderwaterverven, voor 1.006.000 gulden. Aan De Rie werd ontslag verleend.

Op 27 augustus 1957 werd de oude vennootschap tenslotte definitief geliquideerd.

De nieuwe eigenaar Smits en Co exploiteerde voor de oorlog onder meer de Chemische Fabriek Velsen te Velsen. Deze fabriek werd in 1944 door de bezetters opgeblazen tijdens de bouw van de Atlantikwall. Na de bevrijding zocht Smits een nieuwe productieruimte en vond deze in de leegstaande hallen in Wapenveld. Saillant detail is dat deze hallen ook tijdelijk gebruikt waren voor de huisvesting van politieke gevangenen, 'foute' Nederlanders. Smits gebruikte alleen de vestiging in Wapenveld. Het bedrijf werd in 1960 overgenomen door Sikkens, het werd toen Sikkens Smits NV. Door verdere fusies werd Smits Wapenveld een onderdeel van Akzo Nobel. De locatie Wapenveld is tegenwoordig een distributiecentrum voor de divisie Autolakken van dit concern.

Na de sluiting van het Zwolse bedrijf in 1948 werd Hertenstraat 8 in gebruik genomen door de cliché-fabriek van De Bruyn en vervolgens de vatenfabriek Van Berkum. Daarna gaf het terrein onder meer huisvesting aan de autobusremise van de VAD en later aan een kringloopwinkel. Sinds enkele jaren staat er nu het woonzorgcomplex Anna Heerkens.²⁵ In het industrieel erfgoed monument Hertenstraat 27 zijn tegenwoordig deels appartementen en deels de AFAC-fietsenopslag gevestigd.²⁶

Tijdens het bestuderen van de stukken bij het Nationaal Archief viel ons op dat Klinkert en Co ver onder de taxatiewaarde (2.158.225 gulden) werd doorverkocht aan Smits en Co.

De grond onder de Zwolse vestiging aan beide zijden van de Hertenstraat bleek privébezit van de erven Klinkert. Zoals opgemerkt woonde beheerder/bestuurder De Rie in een huis dat privébezit was van Jan Klinkert, Zuiderkerkstraat 26. In 1955 ruilden De Rie en Jan en Elsbeth van woning. De Rie betrok Venestraat 20 en het echtpaar Klinkert verhuisde naar de Zuiderkerkstraat.

Gevangenschap en internering Jan Klinkert

Jan Klinkert was een week na de bevrijding van Zwolle thuis gearresteerd en naar het toenmalige

politiebureau gebracht. Daar heeft hij vijf dagen vertoefd en diverse verhoren ondergaan. Op 25 april 1945 werd hij overgebracht naar het Huis van Bewaring.

Van hieruit ging Jan naar het regionale interneringskamp. In dit Centraal Bewaringskamp gelegen in Wezep heeft hij tot 5 december 1945 vastgezet. Hij moest daar, evenals zijn mede-lotgenoten, onder niet zulke prettige omstandigheden langdurig en zwaar lichamelijk werk verrichten. In oktober 1945 werd er al een verzoek ingediend voor een onderbreking van zijn detentie en wel om gezondheidsredenen. Dit verzoek, onderschreven door diverse medische behandelaars waaronder mijn vader, werd in eerste instantie afgewezen. Onverwacht werd hij echter door de kamparts op 5 december naar huis gestuurd. Na deze vrijlating werd hij meteen in het Sophia Ziekenhuis opgenomen. Daar, en later in het sanatorium Zandhove bij Ittersum, verbleef hij lange tijd. Op 1 oktober 1947 werd Jan naar het kamp teruggebracht. Hij is daar tot aan zijn proces in Arnhem in januari 1948 gebleven.

De meest Duitsgezinde van het echtpaar, Elsbeth Klinkert-Dannenberg, heeft geen moment vastgezet. Zij en haar advocaat beriepen zich tijdens de verhoren op het verschoningsrecht als echtgenote van Jan. Wel wordt Elsbeth genoemd in de diverse stukken. Ook werd zij tijdens het proces door de advocaat van Jan als slachtoffer van het Russische communisme opgevoerd als verklaring voor hun pro-Duitse houding.

Het proces tegen Hendrik Klinkert

Hendrik Klinkert kreeg na de bevrijding eveneens een oproep om op het politiebureau te verschijnen maar kon na zijn verhoor huiswaarts gaan. Als medeverdachte kreeg hij toestemming thuis het proces af te wachten. Zijn echtgenote Dieuwke Kramer wordt nergens in de stukken genoemd.

Pas eind januari 1948 begon het proces tegen de broers en nog een medeverdachte van Klinkert en Co, de oud-procuratiehouder Hollants. De Bijzondere Rechtbank in Arnhem oordeelde over Hendrik Klinkert dat het op grond van de aangevoerde feiten vaststond dat de verdachte

op geen enkele wijze onvaderlandse handelingen had gepleegd of gedragingen daaromtrent had getoond. Er kon wel duidelijk worden aangetoond dat hij in het bedrijf als personeelslid op enigerlei wijze betrokken was geweest bij de leveringen van goederen aan de Duitsers.

Het Hof vermoedde echter dat zijn aftreden als directeur in 1942 minder gebaseerd was geweest op een anti-Duitse houding dan op het geruzie met zijn broer Jan. Daarnaast oordeelde het Hof dat Hendrik behoorlijk had geprofiteerd van de verkoop van zijn aandelen aan W&B. Maar dit waren geen strafbare feiten. Hendrik werd dan ook volledig vrijgesproken.

Het Hof oordeelde over de verdachte Hollants dat men uit de stukken van Justitie kon opmaken

dat zijn rol bij Klinkert en Co niet erg groot was geweest. Deze Belg bleek echter ook nog verdachte te zijn in een ander proces. Zijn zaak werd daarom aangehouden.

Het proces tegen Jan Klinkert

Het oordeel van het Hof over Jan Klinkert was niet mild, ondanks enkele aangevoerde en bewezen verzachtende omstandigheden. Hem werden de volgende handelingen verweten: het leveren en mogelijk maken van vitale producten ter bevordering van de vijandelijke oorlogsvoering. Hetzelfde gold voor zijn ijver in het bevorderen van de verkoop van het bedrijf aan de Duitsers. En daarna voor het feit dat hij tegen een zeer goede betaling was blijven werken voor de nieuwe eigenaren.

Jan en Elsbeth Klinkert woonden 35 jaar in de Venestraat, in het meest linkse pand van deze opvallende rij van tien woningen. Deze huizen werden rond 1920 gebouwd in een decoratieve Duitse stijl, 'Um 1800', die doorgaans alleen voor vrijstaande villa's werd gebruikt. (Foto Jan de Koning, 1974, collectie HCO)

Jan liet zich daarbij vooral leiden door het uitzicht op geldelijk gewin.

De door zijn advocaat J.A. Willinge Gratema aangevoerde verzachtende omstandigheden werden deels door de rechtbank overgenomen, namelijk het daadwerkelijk helpen van een Joods gezin en het feit dat Jan onderduikers op de loonlijst van het bedrijf had laten zetten en betaalde. Daarnaast had hij de productie aan het eind van de oorlog aantoonbaar getraineeerd. Het hof liet deze elementen meewegen, evenals de zwakke gezondheid van Jan.

Wat voor het Hof bij de uitspraak niet werd overgenomen, maar op zich wel interessant is, waren de volgende zaken genoemd in het pleidooi van zijn advocaat. Familie van zijn vrouw werd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog in Riga door de Bolsjewieken vermoord. Tijdens deze gebeurtenis verbleef Elsbeth nog met Jan in Zwitserland. Zij bezochten in Zürich hetzelfde café waar de banneling Lenin ook wel eens vertoefde. Er schijnt tussen Lenin en het jonge paar wel eens een ruzie te zijn ontstaan. Dit werd aangevoerd als een van

de argumenten voor Jans pro-Duitse houding. Een ander argument was het bedanken van Elsbeth voor de NSB. Elsbeth was in 1934 en 1935 lid geweest. Jan was nimmer lid van deze beweging. Iets wat overigens wel binnen de familie voetstoots was aangenomen.

We hebben verder niets kunnen terugvinden over verhalen van een relatie van Jan met verzetsgroepen. Zoals een verhaal, dat sommige buurtbewoners vertelden, dat er met zijn toestemming schietoefeningen door de ondergrondse in de fabriek plaatsvonden. Wel was er een positieve verklaring van diverse Zwolse schildersbedrijven aanwezig, waarin Jan Klinkert werd bedankt voor het zonder prijsverhogingen leveren van verf. Het schijnt dat hij via onnodig grote bestellingen van grondstoffen, zogenaamd voor de Duitsers, extra verf aan hen kon leveren.

Opvallend vond ik het dat het echtpaar de nodige spullen van Zwolse Joodse families in bewaring had gekregen en dat deze direct na de bevrijding via notaris Windemuller aan hen zijn teruggegeven. Waarschijnlijk een van de redenen dat sommige mensen dachten dat Elsbeth van Joodse afkomst was.

Het Hof te Arnhem besloot Jan, wegens eerder genoemde verzachtende omstandigheden, een clemente straf op te leggen. Jan Klinkert werd op 13 februari 1948 veroordeeld tot een gevangenisstraf van één jaar en drie maanden en een geldboete van 30.000 gulden (op basis van huidige koopkracht 147.628 euro). Dit alles met aftrek van het voorarrest.

Aanzienlijk privévermogen

Uit de gebruikte stukken bij de procesvoering bleek dat Jan Klinkert een behoorlijk groot en onbezwaard privévermogen bezat. Het Beheersinstituut maakte daarvan een uitgebreide inventarisatie.

Naast het huis in de Venestraat bezat Jan nog vele kleine en grotere woningen. Onder andere het genoemde huis in de Zuiderkerkstraat. Opvallend vond ik dat ook mijn geboortehuis Koestraat 20 zijn eigendom was. Gekocht van mijn vader in begin 1944 voor 45.000 gulden. Ook de woning Ter Pelkwijkstraat 13, waar mijn grootvader Evert

verdachte in lichte mate debiel. Thans luidde de eis een jaar v.w. met een proeftijd van drie jaar.

VIJFTIEN MAAND VOOR KLINKERT
En f 30.000 boete

Het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem heeft uitspraak gedaan in de zaak van de Zwolse industrieel Jan Klinkert, die voor veertien dagen terecht stond wegens econom. collaboratie tijdens de bezetting. De eis luidde toen een boete van f 40.000 en drie jaar gevangenisstraf en ontzetting uit enkele rechten.

De uitspraak luidt: vijftien maanden gevangenisstraf met aftrek en een boete van f 30.000.— subs een jaar hechtenis. De veroordeelde kreeg het recht van cassatie.

Moedige jongeman redde kleuter

Omstreeks kwart voor twaalf hedenmiddag geraakte de ongeveer vierjarige kleuter Willem Koning uit de St. Joseph-

Bericht in de Zwolse
Courant van
13 februari 1948.

vlak voor zijn dood in 1940 verbleef, was zijn eigendom.

Daarnaast was hij mede-eigenaar van de grond onder de beide Zwolse fabrieksterreinen aan de Hertenstraat. Deze grond behoorde kennelijk niet tot de NV. Naast grond en huizen bezat hij, zo verklaart accountant Gerzee uit Zwolle, effecten en aan baar geld 206.911 gulden (in de huidige koopkracht € 1.152.494) op diverse banken in binnen- en buitenland. Zijn patenten waren ondergebracht in Zwitserland en daardoor onttrokken aan de Nederlandse rechtsgang. Jan en Elsbeth hebben nog jarenlang van de revenuen daarvan kunnen profiteren. Tenslotte bezat Jan twee boten, een grote motorboot *Jeltje Cornelis* genaamd en de naar zijn vrouw vernoemde zeilboot *Elsbeth*.

Het tijdelijk geconfisqueerde aanwezige privévermogen, minus de verkregen verdiensten tijdens de oorlogsjaren, werden door de rechtbank aan Jan teruggegeven.

Verder troffen we veel correspondentie aan over afgewezen vorderingen door derden. Zoals van IG Farben, de Fokkerfabrieken en diverse andere schuldeisers uit die jaren. Ook over allerlei kleine zaken vonden we correspondentie terug, bijvoorbeeld het geruzie over een bankstel met antiquair Stibbe uit Zwolle.

Tenslotte

Hendrik Klinkert lijkt destijds meer op basis van het oudste zoon zijn dan op zakelijke kwaliteiten tot directeur te zijn benoemd. Wellicht heeft zijn matige functioneren als zakenman de nodige onvrede bij beide partijen opgewekt en heeft dit geleid tot conflicten tussen de broers. Waarom hij indertijd is gaan scheiden heb ik niet kunnen achterhalen. Hendrik, die na de oorlog gebrouilleerd was met broer Jan, overleed in 1951.

Jan kwam over als een zachtaardig, vriendelijk en intelligent persoon en zeer aimabel in de omgang. In werkelijkheid had hij ook een paar minder fraaie karaktertrekken. Naast een succesvol en briljant chemicus was Jan ook een berekenend zakenman, die zijn eigen belangen goed in het oog hield. Jan was dol op zijn vrouw Elsbeth en enigszins blind voor haar gedrag. Hij overleed in 1962. Elsbeth overleed in 1982, zij

vermaakte het vermogen aan familie van haar in Zuid-Amerika.²⁷

Wat betreft de handel en wandel van het bedrijf tijdens de bezetting, net zoals andere Nederlandse bedrijven heeft de firma Klinkert en Co volop meegewerkt met de Duitsers. Een breed scala aan bedrijven leverde aan de bezetter, dat liep van bunkerbouw tot de productie van uniformen. Maar Klinkert leverde niet alleen aan de bezetter, maar heeft met innovatieve producten ook actief bijgedragen aan de Duitse oorlogsindustrie. De firma Klinkert en Co is daarom terecht hard aangepakt. Jan Klinkert kreeg een relatief lage straf, ik vermoed dat dat te maken heeft met de late procesvoering. Indien zijn proces al in 1946 was gevoerd had hij waarschijnlijk een veel zwaarder vonnis gekregen.

Dank- en nawoord

Om te beginnen ben ik veel dank aan verschuldigd aan Peter Riemersma uit Zwolle voor de vele gegevens die hij heeft aangedragen. Verder wil ik mijn broer Eef bedanken, een van de weinige nog levende personen die beide ooms redelijk goed heeft gekend. Dankbaar was ik voor de hulp en adviezen van mijn in oktober 2015 overleden zwager Ben Kam, de beheerder van ons familiearchief. Hetzelfde geldt voor Igor Cornelissen. Het was bijzonder prettig om samen met mijn neef Henk Blokhuis in het Nationaal Archief te speuren naar deze familiehistorie. Tot slot: veel dank aan Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur van dit blad, voor de eindbewerking en het redigeren van dit verhaal.

Bij het onderzoek kwam ik vele verdrietige zaken tegen. Soms afgewisseld door kleine lachwekkende gebeurtenissen. Gehinderd door de Nederlandse privacy-wetgeving heb ik helaas pas in een later stadium contact kunnen leggen met een kleinkind van Hendrik Klinkert, namelijk de historicus prof. dr. W. (Wim) Klinkert. Hij heeft via een deel van een opgeslagen archief van zijn vader nog enkele aanvullingen kunnen leveren.

Met dit artikel hoop ik een kleine bijdrage te hebben geleverd aan de geschiedschrijving van deze bewogen jaren uit de vorige eeuw.

Literatuur en bronnen

Archief Bijzondere Rechtspraak, Nationaal Archief, Processtukken Firma Klinkert en Co en Jan Klinkert
 Archief Kam / Klinkert, HCO, Correspondentie Elsbeth Klinkert, Toegang 1187.1
 Archief KvK / Handelsregister, HCO, NV Fabriek tot bereiding van lakken en vernissen vh onder de firma 'Klinkert en Co', Toegang 0232.2 doosnr. 85, dossiernr. 2275
 Ernst Friedrich *Hier en daar in de Venestraat*, ernstfriedrich.blogspot.com/
 Marcel Overbeek, 'Industrieel erfgoedroute Zwolle', www.mijnstadmijndorp.nl, 17-4 2017
Provinciaal Overijsselsche en Zwolsche Courant en andere kranten via www.Delpher.nl
 Joep de Visser, *Onteigening en dwangarbeid in Berlijn-Weißensee*, mrt 2013. JHJong Historici, www.jhsg.nl
 Peter Riemersma, *100 jaar Venestraat 1914-2014*, 2014, eigen uitgave

Noten

1. Waar bij deze geboorte- en sterfdata geen plaatsnaam staat, is Zwolle bedoeld.
2. Dochter van Jan van Loo, wasdoekfabrikant en firmant bij De Vogel, Calcar en Co, later de Vocaleum-fabriek.
3. Naast de zoons Hendrik en Jan telde het gezin van Albert en Johanna nog een zoon, Albertus Clazinus (1892-1980) en twee dochters, Elisabeth Regina (1885-1976) en Everdina (1887-1962)
4. De titel van het proefschrift luidde: *Zur Kenntnis der kryptoisomeren Nitrostilbene* (1919).
5. De titel van het proefschrift van Elsbeth luidde: *Die evangelischen Kantone und die Waldenser in den Jahren 1655 und 1685/86* (1917). Het proefschrift was opgedragen aan haar moeder, Baronesse Sophie Uexküll Gùldenband.
6. Bron: Peter Riemersma
7. Dirk Ansingh begon in 1875 zijn eigen muziekhandel in Zwolle.

8. De andere drie bedrijven waren O. de Leeuw, handel in ijzerwaren en landbouwwerktuigen in de Diezerstraat; J. Logtenberg, veehouder en melkverkoper in de Assendorperstraat; F.G. en D. Boerboom, galanterieënzaak aan de Melkmarkt. O. de Leeuw is het enige bedrijf dat tegenwoordig nog bestaat en bovendien het predicaat Hofleverancier nog mag voeren, het bedrijf is daarmee inmiddels de oudste hofleverancier in Overijssel.
9. Informatie van prof. dr. W. Klinkert, kleinzoon van Hendrik.
10. KvK/Handelsregister Statuten
11. KvK/Handelsregister
12. Friedrich, blog 'Venestraat 20, Klinkert' 29-12 2012
13. Id.
14. Overbeek
15. KvK/Handelsregister
16. POZC 9-11 1925
17. *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant* 30-4 1925
18. POZC 7-2 1935 en 1-3 1935
19. Artikel 'Weinig enthousiasme uitbreiding van industrie', in *Het Vaderland, staat en letterkundig nieuwsblad*, 22-1 1936
20. Id.
21. POZC 4-3 1936 en berichten in vele andere kranten. De brand was landelijk nieuws, hoewel de schade uiteindelijk meeviel.
22. Informatie van prof. dr. W. Klinkert, kleinzoon van Hendrik.
23. KvK/Handelsregister. Het uitschrijven van de drie commissarissen en directeur Hendrik Klinkert werd bij de KvK per 1 juni 1942 geregistreerd. In de praktijk zal dit waarschijnlijk al een half jaar eerder zijn geweest.
24. De Visser
25. Friedrich, blog 'Met Gerrit Salet door de buurt' 1-12 2013
26. Friedrich, blog 'Venestraat 20, Klinkert' 29-12 2012
 AFAC: Algemene Fiets Afhandel Centrale, fietsen die door de gemeente in beslag genomen zijn omdat ze verkeerd gestald stonden, etc.
27. Bron: Peter Riemersma

Boer Dubbeldam en Israëls onafhankelijkheid

Toelichting redactie: vorig jaar (ZHT 34, 2017, nr. 2) verscheen in dit tijdschrift een artikel van de hand van Jan Gulikers over 150 jaar voortgezet onderwijs aan de Bagijnensingel. Naar aanleiding daarvan bracht de heer H. Dubbeldam, wonend op het Het Engelse Werk 1, de auteur een verhaal dat zijn familie in 1994 van Wil Cornelissen kreeg. Gulikers stuurde het vervolgens door naar ons.

Wil Cornelissen verbindt in dit verhaal op onnavolgbare wijze zijn HBS-eindexamen in 1948, het strandje van Dubbeldam aan de IJssel en het uitroepen van de onafhankelijkheid van de staat Israël met elkaar. Het verhaal werd geschreven als voordracht voor de jaarlijkse Jom Haätsmaoet-viering, ter gelegenheid van Israëls onafhankelijkheid, in Zwolle op 19 april 1994. Voor Wil een dag van vreugde, maar ook van weemoed, een dag van een verloren jeugddroom.

Wil Cornelissen was jarenlang redacteur van het Zwols Historisch Tijdschrift. Hij overleed in 2014. Wij zijn blij dat wij dit prachtige verhaal postuum kunnen publiceren.

Het gebeurt tegenwoordig nooit meer dat wij, zoals jaren geleden, met onze kinderen achterin de auto, over de oude IJsselbrug Zwolle binnenrijden en dat ik tegen de kinderen zei: 'Kijk jongens, dáár heb ik vroeger in de IJssel gezwommen.' En ik wees dan naar een klein zandstrandje in het weiland van boer Dubbeldam, aan de rand van het Engelse Werk. 'Kijk, daar heeft pappa gezwommen.'

Tegenwoordig kom je, als je uit het westen Zwolle nadert, over de nieuwe brug. En dan kun je dat strandje niet eens zien. Bovendien zitten de kinderen niet meer in mijn auto en ze hebben dat zwemverhaal al zó vaak gehoord dat ze er ook niet meer op zouden reageren. Ze zouden zeggen: 'Ach, laat pappa maar zeuren over vroeger...'

Ik heb dat verhaal al honderd keer verteld. Van dat zwemmen bedoel ik. Dat ik daar met een grote groep vrienden en vriendinnen op diepgeladen schepen klom, we ons stroomopwaarts lieten meevaren en ons later rustig met de stroom mee terug lieten gaan tot Dubbeldams strandje. Ik vertelde ze 't echt wel honderd keren. Maar ik heb ze nog nooit over Esther verteld. Over Esther, de stichting van de staat Israël en mijn eindexamen.

Dat zat zó.

In 1948 zou ik dan eindelijk de HBS kunnen verlaten. Ik had er lang genoeg over gedaan. Of ik het eindexamen zou halen was zeer de vraag. Een goede leerling was ik niet. Ik had me altijd drukker gemaakt met toneelspelen en functies nastreven in het bestuur van de HBS-vereniging, dan me zorgen te maken over mijn eindexamenvakken.

Het schriftelijk deel van het examen had vroeg in het voorjaar plaatsgehad. Het was voor mij geen succes geweest. Erger nog, je kon rustig van een

Wil Cornelissen (†)

Wil Cornelissen als 17-jarige in de herfst van 1945, met zijn 10-jarige broertje Igor. (Foto Eelsingh, particuliere collectie)

ramp spreken. dacht ik. Ik meende dan ook dat 't absoluut geen zijn had om me, in de nog resterende weken druk te maken voor het komende mondelinge gedeelte. Het schriftelijk was zó slecht geweest, dat ik ongetwijfeld zou zakken. Dat was jammer, maar dan zou ik de school wel zonder diploma verlaten. Er waren ergere dingen op de wereld.

Nu hoor ik altijd over die prachtige zomer van '47, maar die van '48 was ook niet mis. Het was schitterend weer. De zon scheen elke dag en ik besloot al vast een voorproefje op de komende vrijheid te nemen door iedere morgen naar de IJssel te fietsen. Brood mee, zwembroek gerold in een grote handdoek. Die moest wel zo groot zijn, omdat je altijd hoopte dat je er eens met z'n tweeën op zou gaan liggen, wat meestal niet gebeurde. Voor de vorm en ook om mijn ouders te bedriegen nam ik nog wel wat leerboeken mee in de fietstas. De periode tussen schriftelijk en mondeling was immers bedoeld om zelfstandig te gaan werken aan je zwakke vakken. Maar bij mij was alles zwak.

Bij boer Dubbeldam kon je je fiets in een grote schuur zetten en dan liepen we naar de waterkant, het weiland over, tussen de koeien door.

Op een van die dagen, begin mei, ontmoette ik daar Esther. Het duurde niet lang of we hadden

iets. Dat 'iets' was nog wel weinig, maar ik voelde dat het méér zou kunnen worden. Veel meer.

Esther was niet zo'n lachebek als zoveel andere meisjes, vond ik. Ze was aardig, belangstellend en bovenal: ze was mooi. God, wat was ze mooi! En ze werd ieder dag mooier zag ik. Er gebeurde wat met mij en er gebeurde wat in mij, voelde ik. Jazeker, ik was wel eens eerder verliefd geweest. Maar dit was héél anders, dat voelde ik heel zeker.

Esther was joods. Zij kende mijn ouders, wist dat ik op de Vondelkade woonde. Ze kende zelfs familieleden van mij. Familieleden die er nog waren, maar ook ooms en tantes die er door de oorlog niet meer waren. Ik schaamde me een beetje dat ik van haar familie weinig wist. Ja, ik had haar ouders wel eens gezien, ik wist ongeveer waar ze woonde. Maar ik zou al het mogelijke doen om deze achterstand in te lopen... Ik wilde alles, álles van haar weten.

Heerlijke dagen volgden. Er waren daar aan de IJssel, op dat strandje, veel meer jongens en meisjes, maar wij zagen alleen maar elkaar. Ik zag alleen Esther met haar glanzend lange haren in haar gewaagde badpak, waarin haar ongetwijfeld prachtige figuur zich min of meer aftekende. Toch bleef er nog genoeg te raden en te fantaseren over... Daarbij kwam dat we steeds dichter bij elkaar lagen. We lagen nog wel niet samen op de grote bandhanddoek van mijn moeder, maar ik voelde dat dát niet zo erg lang meer kon duren.

We hadden lange gesprekken. Over de school, die nu gauw achter ons zou liggen, over de leraren en leraressen, over onze ouders. Maar vooral over later, over wat onze toekomstplannen zouden zijn, over wat we wilden worden.

En we spraken over die nieuwe joodse staat, die nu gauw zou worden gesticht. Hoe zou dat alles gaan? Het was spannend, angstig ook, niemand wist hoe het zou aflopen. De nieuwe joodse staat, waarvan we de naam nog niet eens wisten.

Op een late namiddag waren we nog alleen bij ons strandje overgebleven. Alle anderen waren al naar huis. De moeders zouden anders te lang moeten wachten met 't eten, nietwaar? Wij bleven alleen achter. Maar ook wij moesten weg.

Het strandje van Dubbeldam aan de IJssel, medio jaren zestig. (Foto Henneke, collectie HCO)

En toen deed Esther iets dat ik haar nog nooit eerder had zien doen. Ze ging zich omkleden achter het kleine bosje van een paar struiken dat daar stond. Niet eens achter, maar náást dat bosje.

En ineens deed ze haar badpak uit en stond daar één moment als een prinses voor me. Als prinses Esther, nee als koningin Esther. Nog nooit had ik een naakt meisje gezien. Moest ik nu kijken of niet? Ik twijfelde hevig. Gelukkig bleef Esther praten en kon ik dus moeilijk mijn hoofd afwenden. Ik zag haar. Mooier dan ik in mijn fantastische jongensdromen had kunnen fantaseren.

Het duurde niet lang. Vlug schoot ze in haar kleren en maakte aanstalten om weg te gaan. Ik hoefde me niet om te kleden. Zou dat ook niet eens hebben gedurfd. Maar de laatste uren was ik niet in 't water geweest. Mijn zwembroek was kurkdroog en ik deed snel mijn blouse en broek er over aan.

Toen we naar huis fietsten, zei ze, 'Kom je morgen bij me thuis? Dan kun je m'n ouders zien. Ik heb met ze over jou gepraat. Ze willen je wel eens ontmoeten.' Ik beloofde het.

Die avond zag ik steeds weer mijn droommeisje voor me. Mijn Esther, mijn droomkoningin...

De volgende dag, een vrijdagmiddag, ging ik met haar mee naar huis. De vader stond met een snoeimes wat struiken bij te werken, maar ging, toen wij er aan kwamen, direct mee naar binnen. 'Want we moeten toch nog wat dingen doen voor de sjabbesavond', zei hij. 'Ik heb nog wel het een en ander te regelen.'

Hij liep ons voor naar de op een kier staande huisdeur. Ik merkte dat hij ineens zijn vingers kuste en die op de deurpost legde. Kuste hij de deurpost? Toen ik er langs liep zag ik een klein kokertje dat daar, een beetje scheef, op het hout was bevestigd. Ik durfde het niet uitgebreid te bekijken, dat zou ik later wel eens doen. Maar ik begreep dat dat een mezoëza was. Wij hadden thuis geen mezoëza aan de deur. Kwam dat door het gemengde huwelijk van mijn ouders? Zou ons huis geen zegen nodig hebben? bedacht ik me.

Ik maakte kennis met haar moeder. Zo, heette ik Cornelissen? Moeder joods? Dus joods. Ik voelde me ook toen al een beetje schuldig

tegenover mijn vader, zoals dat ook altijd later het geval was, als dat onderwerp aan de orde kwam. Ja, ik was joods, al heette ik geen Cohen of Polak. Dan maar een joodse Cornelissen.

Esther en ik praatten veel. Beetje zenuwachtig. Natuurlijk over school. Ik liet het onderwerp 'examen' wijselijk rusten en ik was blij dat Esther er ook niet over begon. Al gauw kwam het onderwerp van de nieuwe joodse staat aan de orde.

En toen zei de vader iets, dat me uit mijn droom wakker had moeten schudden. Hij zei iets over het nieuwe joodse land. Hij zei iets over zionisme. Helpen de nieuwe staat opbouwen. Ze hadden nu iedereen nodig. Hij zei iets over desnoods een andere baan. Werken op 't land. Toen ik er later goed over nadacht, besepte ik dat ik 't allemaal wel had gehoord, maar dat 't niet tot me doordrong. Ik zag alleen maar zijn dochter. De ernst van zijn opmerkingen drong niet tot mij door.

Het werd wel een erg uitgebreide theevisite. Ik voelde dat ik moest gaan. Terwijl ik van de moeder afscheid nam, zag ik dat vader kaarsen op tafel neerzette. Hij pakte ook een boek, een gebedenboek. Maar toen ging er iets mis. Ik geloof dat hij tegelijkertijd iets anders wilde pakken. In elk geval viel het boek. En toen zag ik, dat hij dat weer opgeraapte boek kuste, voordat hij 't op tafel legde. Het flitste door me heen: 'Als deze joodse familie zoveel kust, al waren het dan ook mezoëza's en gebedenboeken, dan zit ik goed.'

Toen Esther me uitliet, fluisterde ze me bij de voordeur toe: 'Kom je morgen weer op ons plekje op 't strandje? Ik wacht op je.' Ik beloofde 't.

Die avond, in bed, zag ik steeds weer mijn droomkoningin. Ik zag haar in gedachten staan bij 't strandje van Dubbeldam. Zo mooi. Op ons plekje. En steeds zei ze: 'Ik wacht op je.'

Die woorden maakten dat ik die nacht onrustig sliep.

De volgende morgen ging de bel van de voordeur al vóór negenen. Miel Baumann, de dochter van de directeur [van de RHBS] stond op de stoep. 'Of je direct bij vader komt, Hij wil met je spreken.'

Een kwartier later stond ik bij de baas in zijn kamer. De conciërge, meneer De Roos, had me

De Rijks-HBS aan de Bagijnesingel. De foto dateert uit het begin van de twintigste eeuw, maar het gebouw zag er in 1948 nog precies zo uit. (Collectie HCO)

binnengelaten. Het gezicht van De Roos stond ernstig. Anders maakte hij altijd grapjes. Nu niet. Ik voelde dreiging.

Directeur Baumann hanteerde een oude truc. Hij was aan 't werk of deed alsof. Een eeuwigheid liet hij me staan. Ik werd klein. Ik werd steeds kleiner.

Eindelijk begon hij. Op een toon die ik niet van hem kende. Hij ging tekeer tegen me. Schold me zelfs uit. 'Wat ik daar allemachtig aan die IJssel lag te donderjagen in plaats van te studeren en te proberen dat examen te halen. Met die jongen – hij zei niet jongens – en meiden liggen te klooiën en niet de vakken waar ik slecht in was nog eens goed door te nemen. Ik was een lapzwans, ik was mijn ouders niet waard, ik was helemaal niets waard, ik was een nul.' De man ging minutenlang tegen me te keer. Ik durfde en kòn ook helemaal niets terug zeggen.

Eindelijk mocht ik gaan. 'Naar huis. Naar je kamer. Léren zul je de dagen voor het mondeling. En laat ik niet horen dat je nog één keer naar die IJssel gaat. Donder op.'

Donder op had-ie gezegd. Dat zei hij anders nooit. Ik vloog naar huis. Bang. Even flitste mijn belofte aan Esther door me heen. Ik zou vandaag terugkomen op 't strandje van Dubbeldam. Op òns strandje. Maar ik durfde niet.

Ik heb inderdaad gestudeerd in de weken daarna. En ik mijn diploma gehaald. Op 't nippertje. Maar ik heb 't gehaald.

De dag ná de diploma-uitreiking ben ik naar het strandje van Dubbeldam gefietst. Het was nog steeds schitterend weer. Maar zij was er niet. Ook de daarop volgende dag was ze er niet.

Ik fietste naar haar huis. Ik schrok. Het huis was leeg. Er hingen geen gordijnen meer voor de ramen. Ik keek naar binnen. Een volkomen lege kamer. De familie was weg. Ik keek naar de deurpost. Op de verf was, een beetje schuin, een afdruk te zien. Een afdruk van de verdwenen mezoëza...

Ik was ten einde raad. Belde aan bij de burens. De buurvrouw vertelde me, dat meneer en mevrouw en dochter waren vertrokken. Naar Israël. Anderhalve week geleden, een dag ná de

stichting van de staat [14 mei 1948], waren ze hals over kop weggegaan. Het duizelde me. Ik hoorde nog wel iets van: helpen, meneer wilde helpen, vechten, hij had gezegd dat ze 'm dáár nu nodig hadden, weg uit Nederland, opbouw. Ik hoorde 't allemaal wel, maar 't drong weer niet goed tot me door.

Ik was Esther kwijt. De nieuwe staat was er wel. Israël. Maar Esther was er niet meer. Niet meer bij mij. Ik besepte dat ik verliefd was.

Hopeloos verliefd. Ik werd gek van verlangen. Ik at slecht en ik wilde dood.

Ik had dankzij mijn directeur het diploma gehaald, maar ik was mijn droom kwijtgeraakt. Ik ben meneer Baumann nog altijd dankbaar, maar ik had zo graag mijn droomkoningin teruggezien...

Ik had als een van de eersten mijn offer voor de nieuwe staat gebracht, maar het was wel een héél gróót offer, vond ik...

David Ben-Gurion spreekt de Onafhankelijkheidsverklaring van de staat Israël uit op 14 mei 1948, onder een portret van Theodor Herzl. (Wikipedia, GPO)

Buiten onder de rook van de binnenstad: publieke wandelingen in een standen- maatschappij. Zwolle rond 1830

Geert A. Banck

In 1823 nam de secretaris van de stad, Willem Tobias, twee jonge gasten mee naar de Zwolse '...stadsschansen, die met hooge en zware boomen beplant zijn. De bolwerken echter heeft men door het tusschen in voegen van kleine tuintjens en het dempen van een gedeelte der gracht ten volle bedorven... In eene societeit buiten de stad dronken wij thee, wandelden eenige fraaie lanen om, en voorts eene bekoorlijke landstreek door korenvelden en weilanden aangenaam afgewisseld.'

Aldus de jongste van de twee, de 21-jarige Jacob van Lennep in zijn dagboek.¹

Deze telg uit een Hollands patriciersgeslacht, opgegroeid in een deftig huis met ruime tuin in Amsterdam en lange zomers verblijvend op het prachtige familiebuiten *Huis te Manpad* te Heemstede, bekeek natuurlijk Zwolle vanuit die achtergrond. De lanen waar hij door wandelde, kregen duidelijk zijn goedkeuring, evenals het geboomte op de schansen, maar die 'kleine tuintjens' daar beneden... Het was duidelijk, dat hij dat maar niets vond. Hoewel hij ook achter de Walstraat heeft kunnen wandelen, vermoed ik toch dat het om de huidige Potgietersin-

Op de kaart van Blaeu uit 1649 valt de binnengracht achter de Koestraat nog duidelijk te zien, evenals de Kleine en de Grote Aa. (Collectie HCO)

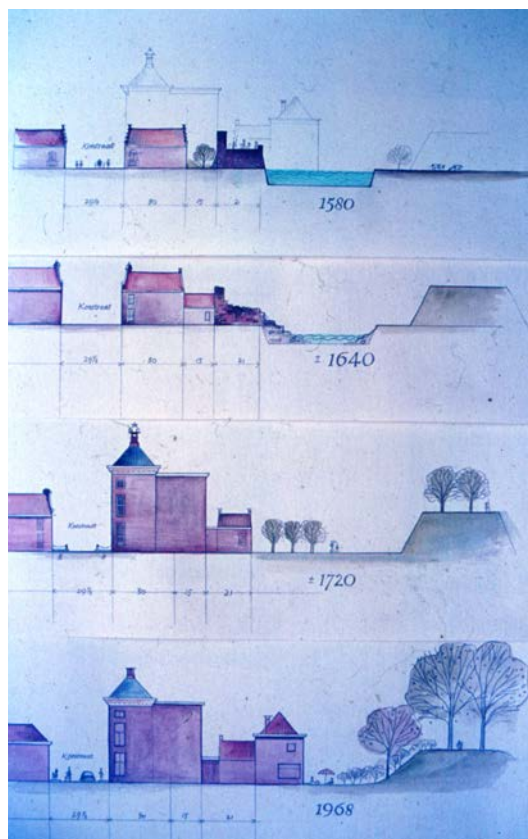
gel achter de Koestraat gaat. De gracht waarover hij het heeft, is de nu geheel verdwenen binnen-gracht. Kennelijk waren daar toen nog een paar sporen van te vinden. Volgens Boer en Vromen protesteerden de bewoners al vanaf 1663 tegen de stankoverlast van de gracht. In een volgens de auteurs ingewikkeld gevecht met het stadsbestuur lijken de bewoners de ruimte achter de muur, om het maar eens in moderne woorden te zeggen, 'gekraakt' te hebben, 'al dan niet in combinatie met het aanplempen van de binnengracht'.² De kwestie werd in 1745 met een afkoopsom door de eigenaren geschikt. Hierbij teken ik aan dat veel bewoners van de Koestraat tot de Zwolse elite behoorden en daarmee binnen het stadsbestuur nogal wat invloed konden uitoefenen om 'zaken te plooiën'. Vanaf die tijd is dus het typische patroon van smalle urbane 'opstreckende kavels' ontstaan, zoals die duidelijk op de kadastrale minuutplans van 1832 ingetekend zijn. Bij de Suikerberg is overigens ook nog 'water tot vermaak' (F2071)³ opgemeten, mogelijk een restant van de gracht.⁴

De consolidatie van dit stramien onder de stadswallen van de Koestraat en Walstraat vond plaats na 1789. Het al lang ingezette verlies van het militair belang van de fortificaties werd toen formeel bekrachtigd door Zwolle tot open stad te verklaren. Wat door de patriciër Van Lennep wat denigrerend 'tuintjens' genoemd werd, was voor de bewoners een wezenlijk voorrecht: een eigen groene ruimte was een heel schaars goed binnen de wallen.

Ik heb hiervoor al de kadastrergegevens van 1832 ter sprake gebracht. In dit artikel ga ik aan de hand van een verkennende analyse van die gegevens nader in op de vraag hoe 'groen' beschikbaar was voor de Zwollenaren. Het is duidelijk dat daarbij binnen de grachten grote verschillen bestonden tussen de onderscheiden standen. Neem bijvoorbeeld het contrast tussen de woning van de weduwe Anna Catharina Tobias,⁵ moeder van bovengenoemde Willem Tobias en de onbekende huurders van twee tegen de stadsmuur gebouwde minuscule huisjes met erf in het bezit van mijn betovergrootvader, de wolkammer Philip Peter Banck, zelf wonend in de Nieuwstad, de

huidige Thomas a Kempistraat. Anna Tobias bezat een huis met erf en tuin aan de Koestraat, 320 m² groot (F2043).⁶ De huisjes aan de Waterstraat in de buurt van de Vischpoort (F1368 en F1369) daarentegen hadden een oppervlak van respectievelijk 10 en 12 m². Maar het contrast kon nog groter zijn. Op maar vijf minuten lopen van deze huisjes woonde de arts Gerhardus Ramaer in een huis met tuin en stal aan de Nieuwstraat tegenover de Spiegelsteeg (F785),⁷ waar nu Hudson Bay en voorheen V en D gevestigd was. Met een totaal oppervlak van 1470 m² was dit veruit het grootste privé perceel ten noorden van de Diezerstraat.

Het zal duidelijk zijn dat de beschikbaarheid van 'groen', of beter de toegang tot 'groen' voor inwoners als de weduwe Tobias en de arts Ramaer anders was dan voor kleine burgers, laat staan voor knechten of mensen die slechts van de liefdadigheid leefden. Deze standsverschillen zal ik steeds meenemen in dit artikel. 'Groen' is natuur-

Schematisch overzicht van de ontwikkeling van de Koestraat en de ruimte daar achter door de eeuwen heen. Gemaakt door Han Prins, 1968. (Collectie HCO)

*De kadastrale kaart van
Zwolle, sectie F, tweede
blad, uitsnede, uit 1832.
De zuidelijke kant van
de stad, met onder meer
duidelijk zichtbaar de
Koestraat. (Collectie
HCO)*

lijk een veel te wijds begrip en hier wil ik me vooral concentreren op de vraag wie waar toegang had tot de op de kaarten aangegeven categorieën: 'publieke' of 'openbare wandelingen' in en buiten de poorten. Deze omschrijving geeft in principe aan dat deze wandelpaden voor arm en rijk gelijkelijk toegankelijk waren, maar zo vanzelfsprekend was dat denk ik niet.⁸ De gegevens zijn verzameld op basis van de onvolprezen Kadastrale Atlas 1832 van Overijssel. Hierin is niet alleen het kaartenmateriaal (minuutplannen en overzichtskaarten) gedigitaliseerd maar zijn ondermeer opgenomen de onontbeerlijke registers van eigenaren der kadastrale kavels met hun beroepen, de perceeloppervlakte en de daarop aanwezige bebouwingen op basis waarvan de belastingaanslag vastgesteld kon worden.⁹ Een heel essentiële aanvulling hierop is de zoekmachine van de website HisGis.nl van de Fryske Akademie, die dezelfde gegevens ook visueel toegankelijk maakt.¹⁰

Voordat ik op het eigenlijke onderwerp van dit artikel inga, wil ik eerst het gebruik van de uitdrukking 'onder de rook van de stad' in de titel toelichten. Ik gebruik die wat dubbelzinnig. Normaal gesproken wordt met 'onder de rook van de stad' het buitengebied vlak bij de stad bedoeld, maar je kunt het ook heel letterlijk nemen, de stad onder de rook... Waarom leg ik hierop de nadruk? Meestal baseert de literatuur over dit onderwerp zich op geschreven bronnen afkomstig van adel en hogere burgerij. De nadruk ligt daarin vooral op het esthetische of religieus beleven van het verpozen in het groen. Dat is natuurlijk vrijwel onvermijdelijk bij gebrek aan andere bronnen maar het geeft een wat scheef beeld. De weerslag hiervan zie je in titels van publicaties over het onderwerp zoals *Eene aangename publieke wandeling of Verfrissing van lichaam en geest*.¹¹ Natuurlijk komen daarbij geregeld wel de stank van grachten en andere ongemakken binnen de stadsmuren aan de orde en wordt beseft dat de stad ongezond is. Maar daarvoor kun je uitwijken naar de buitenplaats, een eigen privaat groen domein is beschikbaar, mede dank zij de overvloedige goedkope arbeidskracht. De andere lagen van de stadsbevolking vind je vrijwel niet terug in de bronnen. Zelfs

bij iemand als Streng, die voor Zwolle daar zeker aandacht voor heeft, blijft het bij één referentie.¹² Voordat ik op de wandelingen inga, wil ik daarom als een soort tegenwicht beginnen met de bedreigingen voor de gezondheid, die iedere Zwollenaar, arm en rijk, moest ondergaan.

Lucht, rook, damp en stank, het bedreigde welbevinden

Recent vergeleek de cultuurhistoricus Wessel Krul onze houding ten aanzien van ons lichaam met die van de negentiende-eeuwers.

'Een goed onderhouden lichaam, wordt ons dagelijks in de media verteld, is het begin van alle levensgeluk... Voor de meeste negentiende-eeuwers, ongeacht hun stand of klasse, was dat anders. Zij ervoeren het lichaam maar al te vaak, zonder dat zij er veel aan konden doen, als een onbehaaglijk en verontrustend object dat meer ongemak dan vreugde opleverde.'¹³

Slechte lucht, mede bezwangerd met giftig geachte grond dampen of miasmen,¹⁴ werd gezien als de belangrijkste veroorzaker van vrijwel alle lijfelijk verval, ongemak en ziektes. In 1832 was dat niet alleen duidelijk voor ademnood in alle vormen, maar daar niemand voor Pasteurs ontdekking nog enig idee had van micro-organismen als veroorzakers van veel gevaarlijke ziektes, werden deze laatste toegeschreven aan die kwalijke luchten en dampen. De koude gaven jicht, de hete benamen je de adem, leidden tot benauwenissen. Neem daarbij de constante rookuitstoot voor een stad als Zwolle: het hele jaar door werd in ieder huis, in vrijwel elk bedrijf gestookt. In de zomer in de keukens, in de vele bakkerijen, wasserijen en in allerlei andere bedrijven en in de winter natuurlijk ook voor verwarming. De schoorstenen stootten de rook en roet van verbrande turf en hout uit. Binnen de dichtbevolkte stadswallen zal, zeker bij bepaalde weersomstandigheden, de stad letterlijk onder de rook gelegen hebben. Het kan niet anders dan dat beseft werd dat dit niet goed was voor de gezondheid. Neem daarbij de afwezigheid van goede riolering, waardoor vervuild, stinkend water en menselijke drek in het beste geval in beerputten of tonnetjes terecht kwamen, of anders eenvoudigweg in de Kleine of Grote Aa en de

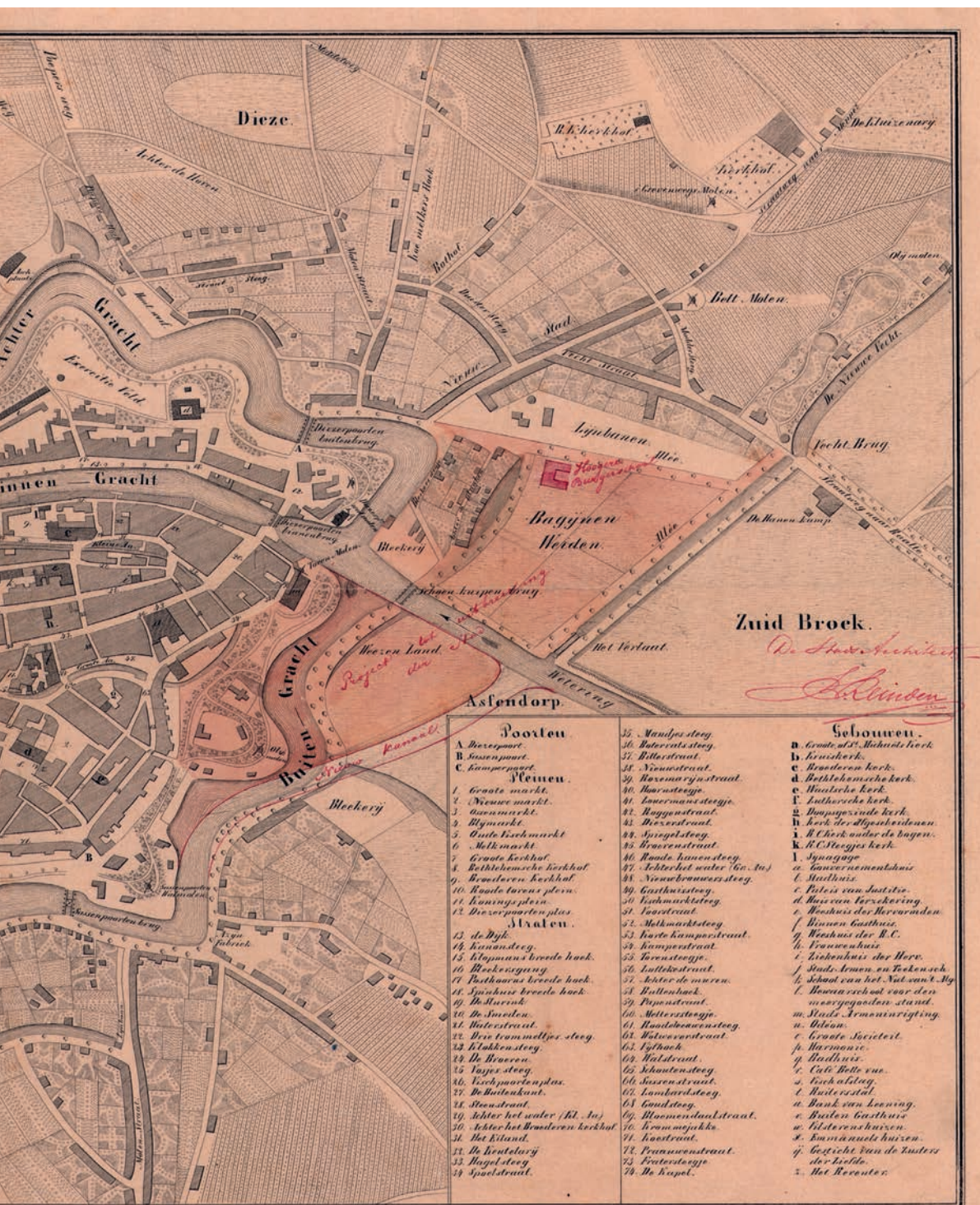
De achttiende-eeuwse stadspomp op de Grote Markt, een van de oude stadspompen. De kwaliteit van het pompwater liet echter ernstig te wensen over. (Collectie HCO)

grachten.¹⁵ Urine verdween vaak simpelweg in de grond. En verder valt te denken aan de uitwerpselen van de vele paarden en van het vee dat door de stad naar en van de veemarkt geleid werd,¹⁶ het afval uit keukens, werkplaatsen en fabriekjes, zoals de distilleerderij Doijer en Van Deventer aan het Gasthuisplein.¹⁷ Niet voor niets waren de leerlooierijen toen al naar de bolwerken 'verbannen'.¹⁸ Dit laatste geeft aan dat slechte uitwasemingen zeker ook een zorg waren voor het stadsbestuur. Maar in 1832 was bijvoorbeeld de Kleine Aa niet meer dan een open riool en de kwaliteit van het

pompwater was, voor ons althans, schrikbarend. Wel was in 1824 al één van de meest in het oog lopende gevaarlijke bronnen van die gevaarlijke stank 'naar buiten' verwijderd: na lange strijd werd toen een begraafplaats buiten de stad (aan de Meppelerstraatweg) ingericht. Streng citeert een interessant rekest uit 1779. Hierin wordt zo'n begraafplaats verdedigd met het argument dat toch in het algemeen het allereerste doel van begraven is om het gevaar van rottende lichamen te voorkomen. En: 'vervolgden de rekestranten dat tijdens een besmetting de situatie nog veel

Kaart van de stad
Zwolle uit 1846.
De begroeiing op de
stadswallen staat
keurig ingetekend.
Met originele
aantekening van
stadsbouwmeester
Berend Reinders in
rood. (Collectie HCO)

gevaarlijker is, omdat de lucht dan “reeds met de zaden des verderfs bezwangert is”.¹⁹ Het gevaar kwam hier letterlijk uit de grond, evenals dat bij beerputten het geval was. Niet voor niets hebben we nog altijd de uitdrukking ‘de beerput openen’, dat was in letterlijke zin vaak een gevaarlijk, soms dodelijk karwei door het vrijkomen van giftige dampen.²⁰ Een wandeling over de vestingwerken of ergens pootjebaden in een plas buiten de poorten gaf aan de dicht op elkaar wonende stedelingen niet alleen ‘ruimte’ voor ontspanning, of zoals ze toen zeiden ‘uitspanning’.²¹ Letterlijk gaf het een beetje frisse lucht, of volgens een toen gangbaar woord een ‘verfrissing’. Je kon even ‘op adem komen’..., het ‘luchtte op’...

Wandelingen in en buiten de poorten waren mede daardoor van grote emotionele waarde voor alle inwoners. Indirect kan ik dat duidelijk maken door te verwijzen naar de ervaringen van de Gorinchemmers en Deventenaren in het jaar 1813. Na de bevrijding in september van dat jaar hielden de Fransen deze steden nog lang bezet. In Gorinchem was meteen door de Franse commandant bevel gegeven tot:

‘...het neerhalen van alle geboomte en van alle bouwsels rond de stad... Het gaat hier om een belangrijk aspect van de gebeurtenissen van deze weken: de vernietiging van de geliefde wandelplaatsen van de burgerij op de wallen en van de buitens, boerderijen en bosschages rond de stad.’

De meldingen uit Deventer stonden: ‘...in het teken van de diepe treurnis over de verwoestingen rond de stad.’²² Hierbij wordt echter niet vermeld dat veel inwoners van die steden zelf eigenaren waren van panden en tuinen, die geheel kaalgeslagen waren.

De Zwollenaren bleef die ellende bespaard. Rhijnvis Feith kon onbekommerd zijn arcadische ode *Aan Boschwijk* dichten op de luthof zelf aan de huidige Heinoseweg. Andere Zwollenaren konden naar hun vele tuinen buiten de poorten blijven gaan. Dat betrof zeker niet alleen de goeode burgerij, ook veel kleine burgers en ambachtslieden bezaten volgens het kadaster dergelijke tuinen, soms met een koepeltje, maar meestal met een tuinhuis. Streng geeft het voorbeeld van Thor-

beckes vader Willem, oud-firmant van een failliet gegane tabakshandel. Zijn grote angst was dat de universitaire opleiding van zijn zoons hem zou noodzaken de tuin te verkopen.²³ Deze ‘bloemhof’ van 1300 m² bevond zich volgens de minuutplan buiten de Kamperpoort in de wijk Blalo. Het perceel, omschrijving ‘tuin en tuinhuis’ (E199) met een oppervlak van 1300 m² lag min of meer halfweg de Hoogstraat aan de Zwartewater kant. De kadastrale eigenaren van de aangrenzende tuinen laten duidelijk zien dat het in feite allemaal mensen waren uit genoemde standen: twee bakkers, een kantoorbediende, een onderwijzer, een weduwe-bleekerse, een landbouwer, een apotheker en een winkelier.

Als hij dat wilde, kon Feith natuurlijk ook best naar Boschwijk wandelen, maar een koetsje of rijpaard was beschikbaar. De bezitters of eventuele huurders²⁴ van de tuinen aan de Hoogstraat moesten vrij zeker vanuit huis lopen en dat zal op zich niet een onprettige wandeling zijn geweest. In ieder geval konden Zwollenaren zich ook in dat oorlogsjaar 1813 bij hun wandelingen even onbekommerd als altijd naar buiten begeven, in de stad de wallen op, erbuiten de lanen in. Maar door hierboven ‘onder de rook van de stad’ letterlijk te nemen, zet ik toch kanttekeningen bij de vooral esthetisch aandoende termen als ‘aangename’, ‘genoeglijke’ of ‘onbekommerde’ wandeling.

Wandelen binnen en buiten de stadswallen

Zwolle was tot het midden van de jaren vijftig van de twintigste eeuw nog heel overzichtelijk. Zo rond 1945 was ik als jongetje van acht binnen enkele minuten in de Wezenlanden. Vanuit ons huis in de Diezerstraat tegenover het toenmalige Provinciehuis via het Kerkbrugje naar de Wezenlanden, even over het hek van de schaatsbaan klimmen en je struinde, al slootje springend, tot aan de Hoge Brug bij de Hortensiastraat. Onder de brug door had je alleen nog maar de oude IJsselcentrale en de spoorbrug over het Almelo's Kanaal. Als tiener wandelde ik vanuit huis in nog geen kwartier naar de weilanden van Holtenbroek. Rond 1900, voor de opmars van de fiets, ging mijn grootvader vanuit de Thomas a Kempisstraat, waar hij een manufacturenwinkel had, met

zijn oudere kinderen te voet nog een 'ommetje' maken in de richting van Dalfsen. De versnapering onderweg was een glas 'dikke melk' bij een boerderij. Dit zal nog net zo zijn geweest als in 1832: via de Wipstrik en de Watersteeg of door de Kindertjesweilanden, naar Herfte en verder...: 'binnen enkele minuten konden Zwolse burgers van het hartje van de stad, door de stadspoorten naar een landelijke omgeving wandelen.'²⁵ De vele tuinen lagen ook dichtbij. Zo kon bijvoorbeeld Willem Thorbecke vanuit zijn huis aan de huidige Thorbeckegracht, vlak bij de Diezerpoortenplas, volgens Google in zo'n twintig minuten bij zijn tuin zijn en die actieradius zal voor de meeste tuinbezitters gegolden hebben.

De benenwagen was voor het grootste deel van de Zwollenaren, zoals we al gezien hebben, ook de enige optie. Er zal wel eens een uitstapje met een boerenkar gemaakt zijn en hooguit kon er bij een feestje een huifkar gehuurd worden.²⁶ Natuurlijk kon je binnen de poorten en net erbuiten ook wandelen en daar werd vanzelfsprekend veel gebruik van gemaakt. Dit werd ook van oudsher gestimuleerd door het stadsbestuur, dat er alles aan deed daarvoor goede voorzieningen te scheppen. Volgens Streng werden plantsoenen en lanen door de stad onderhouden, de stadsarchitect waakte over het bomenbestand. En onder meer was het verboden: 'schepen aan bomen te leggen en de bomen op de "stadswandeling" te vernielen.

Gezicht vanuit het oosten op Zwolle rond 1840, met fraaie bosschages en molens op de wallen. Getekend door F.A.C. Hoffmann, onder supervisie van J. Plugger. (Collectie HCO)

Getekend door F.A.C. Hoffmann, onder directie van J. Plugger.

Gedrukt bij H.J. Backer.

GEZICHT OP DE STAD ZWOLLE
van den S. Agnietenberg.

De kadastrale kaart
van Zwolle, uit 1832,
sectie F, eerste blad. De
noordkant van de stad
met het Noordereiland
en de Binnengracht,
nu Thorbeckegracht.
(Collectie HCO)

Met paard en wagen mocht men niet op de gele steentjes van de “plantagiën” rijden.²⁷ En een verordening van 1825 vulde dat aan met het verbod voor het rijden met een paard of rijtuig: ‘...in de wandel-allées in afgezette plaatsen, noch over de voetpaden of over de stadswallen.’²⁸

Aan de ene kant was dit natuurlijk om de burgers, waaronder overigens de bestuurders zelf, het genoegen van ‘verfrissing’ te bieden. En het stadsbestuur zal ook gevoelig geweest zijn voor de indruk van buitenaf, zeker na 1802 toen Zwolle provinciehoofdstad werd. De stad moest een zekere allure uitstralen, moest zo goed mogelijk voor de dag komen. Maar zeker zal daarnaast toch ook het lichamenlijk welbevinden van de bevolking met henzelf voorop, een rol gespeeld hebben.

Wat kunnen de kadasterkaarten van 1832 ons leren over de rol van de gemeente Zwolle bij de wandelmogelijkheden van haar inwoners? We vinden een aantal kadastrale nummers die aangeduid worden als publieke of openbare wandelingen. Ze zijn allemaal bezit van de Stad Zwolle. Eerst geef ik een inventarisatie. Daarna geef ik een kort commentaar, om uit te komen op de belangrijke vraag voor wie de wandelingen bestemd waren. We mogen namelijk veronderstellen dat in de toenmalige Zwolse standenmaatschappij met zijn scherpe differentiatie de knechten en lagere ambachtslieden, laat staan zoiets als de ‘schemele standen’ of ‘armlastigen’, niet overal welkom waren om zich te verpozen. Na de inventarisatie zal ik door analyse van twee contrasterende wandelingen op deze standsverschillen in toegang tot openbare ruimte ingaan.

De inventarisatie levert twee grote clusters en een afzonderlijke wandeling op. De B nummers liggen buiten de poorten, ten oosten van de Brink, in wat toen Zuidbroek genoemd werd. De F nummers liggen binnen de poorten en het betreft uitsluitend de vestingwerken. [B 90, B 91, B 120, B 129, B 130, F 155, F 1589, F 2077, F 2112]. De B nummers en F 155 worden aangeduid als ‘publieke wandeling’, de overige F nummers als ‘algemene wandelingen’. Of dit verschil in benaming enige betekenis had, valt moeilijk te achterhalen.²⁹ De publieke wan-

delingen liggen allemaal buiten het stadscentrum. Het kan zijn dat de verschillende bewoording daarmee te maken heeft. Maar het zou ook zo maar kunnen dat de landmeters en samenstellers van de kaarten er zich zelf niet al te veel het hoofd over braken. Zoals gezegd waren de wandelingen allemaal eigendom van de Stad Zwolle.

Laten we eerst de twee wandelcomplexen nader bekijken. We beginnen met de buitenpoortse wandelingen met de Brink als start. Een korte wandeling was in de vorm van een kwadrant waarvan de huidige Bagijnensingel niet gekadastraerd is.³⁰ Die volgend bereikte je bij de Schoenkuipenbrug de publieke wandeling: langs de Nieuwe Weteringdijk (de Turfmarkt), vervolgens via het nu nog bestaande fiets/wandelpad langs de Nieuwe Vecht om daarna via de huidige Rhijnvis Feithlaan terug te keren. Deze hele route valt onder het nummer B 130 (1,4 ha.). Dit was een kort ommetje, maar je kon op de Turfmarkt ook over het sluisje (nu Menistenbrug) naar de toen nog onbebouwde Filosofenallee³¹ gaan (F 129, 0,6 ha.). Die kon je lopen tot het begin van de Wipstrik (ook natuurlijk te bereiken via de Rhijnvis Feithlaan of Vechtstraat). Dit was de grote verkeersader naar het oostelijk achterland van de stad, de ‘Groote Weg no. 2 van Kampen naar Oxnabrug’ in het verlengde van de Vechtstraat. Aan het begin van de Allee lag rechts de herberg de Hanekamp direct aan de hoofdweg zelf, een logische locatie voor zo’n pleisterplaats. Links lag één publieke wandeling (B120, 0,16 ha.), om bij de huidige Brederostraat over te gaan in twee publieke wandelingen aan beide kanten van de straatweg (B 129, 1,4 ha. en 130, 1,2 ha.). Alle drie waren aan weerszijden met bomen omzoomd.

Het tweede cluster bestond uit de vestingwerken van de binnenstad: ruwweg gaat het om de huidige Jufferenwal bij het Maagiesbolwerk (F 1598, 0,4 ha.), de Eekwal en Potgietersingel (F 2077, 1,9 ha.) en Wilhelminasingel (F2112, 1,7 ha.). Een afwijkende gekadastraerde wandeling lag op het Noordereiland langs de Buitengracht vanaf het Kraanbolwerk (nog met scherp talud ingetekend en via de kennelijk al deels afgegraven Nykercken en Tanerij bolwerken, doorlopend tot de Diezerpoort (F 155, zo’n kleine vier hectare). Hier wordt

‘weiland met geboomte als publieke wandeling’ aangegeven.

Het hoeft niet te verwonderen dat bij alle wandelingen behalve die op het Noordereiland ‘vermaak’ als doel wordt omschreven. Van belang is dat de Stad als eigenaar geïdentificeerd wordt. Daaruit mag je afleiden, dat het gemeentebestuur er belang aan hechtte om de wandelingen duidelijk op de kaart te laten zetten. Want er is afgeweken van de algemene regel bij de kadastrering die inhield dat: ‘Water en wegen in eigendom van de diverse overheden [niet] werden... gekadastraerd.’³² Hoewel je dat zou verwachten zijn de buitensingels langs het Groot en Klein (nu Burg. Van Roijensingel) Wezenland en de bij wandelaars populaire Veerallee niet gekadastraerd. Zeker wat betreft de Veerallee, een geliefde wandeling naar het Katerveer, wekt dat toch wel verbazing. Maar ook de buitensingels zullen toch aantrekkelijk zijn geweest voor een wandeling, hoewel de ten oosten van de Sassenpoort gelegen hoveniersbedrijven, een azijnfabriek en een paar wasserijen met grote bleken lagen.³³ Ze waren toegankelijk via de Schoenkuipenbrug en de Sassenpoort en het keurig op de kaart ingetekende Luttekeveer gaf een extra toegang naar het westelijk deel. De reden van deze omissies valt niet te achterhalen, maar misschien is er simpelweg een technische reden: zo’n gigantische klus als de eerste kadastrering ooit was enorm complex en op een bepaald moment werd de tijdsdruk heel groot. Per 1832 moest er, kostte wat het kost, grondbelasting geheven worden.

Rest de vraag voor wie deze wandelingen bestemd waren. In principe betekenen de termen ‘publiek’ en ‘algemeen’ dat het om voor alle standen toegankelijke ruimtes ging. Zoals ik hierna zal aangeven, was dit echter niet zo vanzelfsprekend. Bij gebrek aan echt harde gegevens moet ik mij wel baseren op veronderstellingen. Daarbij zal ik me vooral richten op twee wandelingen die qua stand extreem van elkaar verschillen: aan de ene kant de huidige Potgietersingel als het domein van de hogere burgerstand met een zekere gedooging van hogere ambachtsbazen. Tegengesteld daaraan die op het Noordereiland, vooral voor

kleine ambachtslieden, knechten en min of meer gedoogd, de armlastigen. Voor de buitenpoortse wandelingen vanaf de Brink met als hoogtepunt de Wipstrik, een echte allée met allure, mag aangenomen worden dat de bevolking in het algemeen daar gebruik van maakte. Voor kortere of langere ‘ommetjes’ of als uitvalsweg voor langere wandeltochten. De hoge burgerij zal echter vooral met koets of te paard van de Wipstrik gebruik gemaakt hebben. De Jufferenwal- en de Wilhelminasingelwandelingen zullen een soort overgangswandelwegen zijn geweest. De eerste met meer aanpalende nijverheid met daarbij ingegrepen het drukke Rodetorenplein, zal qua sociale samenstelling meer door lagere standen bezocht zijn. Voor de Wilhelminasingelwandeling heb ik geen duidelijk beeld. Vanaf de Diezerpoort begon een arme buurt met onder anderen de beruchte Slurink (nu Kerkstraat). Aan de Wilhelminasingel zelf grensden de tuinen van de betere standen van de Walstraat.

Zoals gezegd, beschouw ik de Potgietersingel echter als een welhaast absoluut domein van de hogere standen.³⁴ Waarop baseer ik dat? Natuurlijk behoorden de meeste bewoners van de Koestraat daartoe, maar ook was in die straat de Groote Sociëteit, het bolwerk van die stand, gevestigd. De tuin, waar ’s zomers ongetwijfeld een terras was, grensde aan de wandeling. Daarom alleen al zal er een zekere druk uitgegaan zijn om de exclusiviteit van de omgeving in stand te houden. Maar ook moest het wandelen van de stadselite ordentelijk zijn: meisjes en ongehuwde vrouwen moesten gechaperonneerd worden. Naast toezicht van de familie omwille van een goed huwelijk, was deze bescherming ook bedoeld om hun tere ziel niet door lagere standen geschokt te laten worden. De jongens, jongemannen en zelfs echtgenoten moesten bij de wandeling niet ‘verleid’ worden door ‘die meiden’ van de lagere standen. Je kunt spreken van een sociale smetvrees bij de hoge burgers. Tegelijk dienen we ook te beseffen dat er eveneens een fysieke smetvrees ten aanzien van de lagere standen bestond.³⁵ Besmettelijke ziekten troffen iedereen, maar het was zonneklaar dat de slechtere

De kadastrale kaart van Zwolle, uit 1832, sectie B, uitsnede. De Vechtstraat (Vegtstraat), Vechtbrug en herberg De Hanekamp zijn goed zichtbaar. De huidige Thomas a Kempisstraat is hier nog aangeduid als Molenstraat. Het water aan de onderkant is de Nieuwe Wetering, nu het Almelose Kanaal. (Collectie HCO)

*Twee gezichten op Zwolle
vanaf de overkant van
de stadsgracht, vanaf het
zuidoosten en het zuiden
gezien. De molen rechts
op de voorgrond is de
Sassenpoortenwalmolen,
een korenmolen. Hier ligt
nu het Van Nahuysplein.
Op de onderste prent is
het (toen gloednieuwe)
Gerechtshof te zien, nu
museum De Fundatie.
Rechts weer de Sassen-
poortenwalmolen.
Tekeningen door
D. Burgdorfer, 1842.
(Collectie HCO)*

Het tuchthuis of Huis van Bewaring eind negentiende eeuw. De bomen markeren een wandelpad. (Collectie HCO)

leefomstandigheden van veel medeburgers een bron van gevaar vormden. Die moesten zoveel als mogelijk vermeden worden. Natuurlijk was hierbij een dubbele moraal. Waar conformering aan de gedragsregels in de publieke ruimte en in de omgang met elkaar vanzelfsprekend waren, namen veel mannen, getrouwd en ongetrouwd, door seksuele omgang met prostituees, maintenees of via slippertjes met volksmeisjes vaak bewust het risico van besmetting met een venerische ziekte.

Maar op de Potgietersingel was er naast de Groote Sociëteit ook nog een exclusief domein voor de elite. Naast de Sociëteit woonde Theodorus Heerkens, onder meer politiecommissaris

en eigenaar van een azijnfabriek.³⁶ Naast het feit, dat hij voor enige tijd de directeur van de Sociëteit was, bezat hij onderaan de Suikerberg een 'laan tot vermaak' en aangrenzend een 'tuin tot vermaak' (resp. F2075 en F2076). De laan liep langs de gracht, beginnend bij het huidige museum tot ongeveer de scherpe knik van het oude bolwerk tegenover de Stationsweg.³⁷ De tuin lag ook op die hoogte. 'Tuin', 'laan' of 'bosch tot vermaak' waren drie erkende termen in de kadastrering. Ik heb geen definitie kunnen achterhalen, maar waar het om privébezit gaat, neem ik aan dat er sprake was van gecontroleerde toegang voor derden. In mijn ogen was het een besloten ruimte voor een ongestoord 'verpozen' van de *happy few*. Streng

maakt melding van een kolfbaan van de Grootte Societeit.³⁸ De tuin van de Societeit was daarvoor veel te klein, ik sluit daarom niet uit dat deze zich in de laan van Heerkens bevond. Deze algemene wandeling zelf was natuurlijk niet volledig het domein van de elite, maar de uitsluitingsmechanismen, in de hantering waarvan deze stand zeer bedreven was, zullen hier beslist effectief gewerkt hebben. De recreatieve functie van dit deel van de singel werd overigens in 1840 nog versterkt door de komst van café Belle Vue; ‘...waar bals, concerten en partijen werden gehouden.’³⁹ De in 1832 nog op de Suikerberg zelf ingetekende looierij was waarschijnlijk al in een ‘stille sanering’ geraakt.⁴⁰

In sterk contrast met de Potgietersingel staat het bijna vier hectare grote ‘weiland met geboomte als publieke wandeling’ (F155) op het Noordereiland, die zich langs de Buitengracht uitstrekte. Hoewel er twee ‘tuinen van vermaak’ (F32 en 135) waren, was in het kadaster het gebied niet voorzien met de kwalificatie ‘vermaak’. Dit is niet zo verwonderlijk, daar de gevangenis (tuchthuis, F257) er lag. Ook waren er stallen van het leger en een wachtpost. Maar de algemene bestemming was toch wel duidelijk voor wandelen. Wie konden we hier voor die ‘verpozing’ verwachten? Het ligt voor de hand om daarbij aan de nabij wonende bewoners van De Dijk te denken. Maar ik veronderstel dat het toch vooral om de groep van kleine ambachtslieden, knechten maar ook paupers uit de binnenstad ging, bijvoorbeeld uit de Waterstraat. Daarbij neem ik hier het deel tussen de Diezerpoort en de Vispoort onder de loep. Hier woonden weliswaar ook ambachtslieden als een schilder, een timmerman, maar heel wat huisjes met oppervlaktes van hooguit 10 tot 25m² waren duidelijk in verhuur of bewoond door knechten van een bepaald bedrijf. Voorbeelden zijn acht pandjes van de erven bakker Lucas Schouwenberg (F444-451) en de paar pandjes van mijn betovergrootvader, die ik in de inleiding genoemd heb. De grootste bezitter van woninkjes aan dit deel van de Waterstraat was echter dr. Ramaer, eveneens al in de inleiding genoemd. Deze arts was ook de eigenaar van een tegen de stadsmuur aangebouwde zoutfabriek, *In Sale Salus* (F380, 890 m²), gelegen aan de Binnengracht

(nu Thorbeckegracht).⁴¹ Naast twee grote huizen ernaast aan de gracht, bezat hij bij de fabriek aan de Waterstraatkant van de muur 13 huisjes (F 368, 370-379, 381 en 386, allemaal iets meer dan 20 m²). Hoewel we in al deze gevallen niet weten wie de huurders waren, gaat het bij mijn betovergrootvader en bij de erven Schouwenberg vooral voor pure verhuur. Bij dr. Ramaer is echter aannemelijk dat het merendeel door knechten van de fabriek bewoond werd. Als je op de kaart kijkt, dan zie je dat de opties voor een ommetje maken niet direct om de hoek waren. De enige groene ruimte was het Broerenkerkplein, een voormalig kerkhof. Zowel in de richting van het Rodetorenplein als de Diezerpoort was verder geen groen te bekennen. Voorbij die poort was het Genverbergbolwerk (bij het huidige Kerkbrugje) afgegraven en vervangen door een plein, waaraan de stadsmanege lag en pal daarachter Zwolle's beruchtste slop, de Slurink. Het Noordereiland was dus voor hen de meest voor de hand liggende optie om wat te slenteren, om een ommetje te maken. Wel was het gebied, zowel geografisch als symbolisch aan de marge van de de Zwolse samenleving. De aanwezigheid van het tuchthuis en soldaten was al snel voor mensen in iets betere doen geen aangenaam idee. Vanuit dat perspectief was het Noordereiland wat suspect en daarmee ook zijn bezoekers. Maar je kunt het ook omdraaien: hier konden de vele klein behuisden van een toch wat miserabele straat als de Waterstraat zonder al te veel druk van de standenmaatschappij hun schaarse vrije tijd invullen buiten de benauwde veste van de binnenstad. Ze konden er op hun manier wat vrijer ademhalen, ze konden er elkaar ontmoeten, zich wat ontspannen. De twee daar aanwezige ‘tuinen tot vermaak’ boden ook een mogelijkheid daarvoor, al zal dat niet voor iedereen, gezien het kostenplaatje, weggelegd zijn geweest. Jongeren konden er wat flirten of even achter een bosje verdwijnen. De huwelijksmarkt was, denk ik hier, afgezien van religie, wel een stuk minder rigide dan bij de elite. Kortom, dit ‘weiland met geboomte als publieke wandeling’ gaf ook voor hen ademruimte, wat vrijheid zonder heel ver weg te moeten. Zo had de stad voor een ieder wat wils, zij het met een ‘stille regie’ van de bestuurders, representanten van de hogere standen.

Luchtfoto van Zwolle omstreeks 1980. De begroeiing van de stadswallen is hierop nog steeds te zien. (Collectie HCO)

Noten

1. *Dagboek van mijne reis; in 1823 door de provintiën Noord Holland, Friesland, Groningen, Drenthe, Overijsel, Gelderland, Noord Braband, Utrecht en Zeeland gedaan, van den 28sten Mei tot den 2den September*
2. Peter Boer en Jacco Vromen, 'Muurhuizen in Zwolle', in Dirk J. de Vries en Henry Kranenburg (red.), *Onzichtbaar Zwolle. Archeologie en bouwhistorie van de stad*. Zwolle, 2015, 107-139, p. 110-111
3. Kadastraal perceelnummer
4. De Vries verwijst nog naar een poel bij de Suikerberg, die pas in zijn tijd gedempt is. (Th. De Vries: *Geschiedenis van Zwolle, deel II, Van de invoering van de Reformatie tot het jaar 1940*. Zwolle, 1961, p. 228). Ik vermoed dat dit gaat over het op de kadasterkaart van 1832 vermelde 'Water tot vermaak' (F2071) op de plek waar onderaan de Suikerberg nu auto's geparkeerd staan. Overigens is die plek op de 'Kaart van De Wit' uit 1698, gebaseerd op de bekende kaart van Blaeu, als water ingekleurd, anders dan bij Blaeu zelf.
5. Anna Catherina Thomassen a Theussink, weduwe van Herman Antonij Tobias
6. Kadastrale nummer van het perceel
7. De in 1770 te Vlierden (Noord Brabant) geboren Gerhardus Antonius Ramaer was een invloedrijk man. Hij was president van de provinciale Geneeskundige Raad, Statenlid, Gemeenteraadslid en ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw. Hij overleed te Zwolle in 1836.
8. Voor de term 'wandeling': Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848*. 1987, 8ste dr. 2010. p.325-326
9. De metingen zijn over een lange periode tot 1832 gedaan en zijn niet altijd perfect. Gezien de aard van het kadaster is over huurders helaas niets te vinden.
10. Beide zoekmogelijkheden zijn onontbeerlijk en soms zijn onduidelijkheden of omissies van de één aan te vullen met die van de ander. Ik was begonnen met de efficiënte zoekmachine 'Watwaswaar', maar die is helaas beëindigd.
11. Clemens Steenbergen c.s., 'Eene aangename publieke wandeling'. *Een schets van historische stads- en singelparken*, Zutphen, 1997. Wendy Jansen, "Verfrissing van lichaam en geest. Aspecten van de wandeling in de 17e en 18e eeuw". *Tijdschrift Holland*, jrg. 1996 (1), 22-37
12. J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd*. Hilversum, 1999. p. 171
13. Wessel Krul, 'Wel en onwel. Het lichaam in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw*, 2015, 39(3/4), 185-189. p. 185
14. Zie: Alain Corbin: *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*. Nijmegen, 1986
15. In mijn tijd was er natuurlijk riolering, maar thuis hadden we nog een tonnetje tot ongeveer 1948. Mijn broer Gerrit had een kano bij de jachtwerf achter in Holtenbroek. Als hij naar de stad peddelde, dreven de drollen voorbij. Zie ook: B.J. Kam, 'Koepoort, Koestraat en (koeie) stront', in: *Zwols Historisch Jaarboek*, 1985, p.67-90, en P.J. Lettinga, 'Cholera in Zwolle', in *Zwols Historisch Jaarboek* 1984, p.42-69
16. In mijn jeugd, eind jaren veertig, kwamen boeren altijd nog op vrijdag lopend met hun koeien op weg naar de veemarkt door de Diezerstraat, waar ik tegenover het Provinciehuis, de 'Griffie' woonde.
17. Ik maakte nog een paar keer mee hoe vies stinkende smurrie via een soort glijbak uit een geopend luik op de eerste verdieping van de distilleerderij in de bak van een vrachtautootje werd gestort.
18. Agnes Hemmes, 'Leerlooiers op de wallen', in: De Vries en Kranenburg, 2015, pp. 273-295
19. J.C. Streng, *Ibid.* p. 144
20. In de *Policieverordening* van 1825 werd het uitpompen van beerputten overigens uitdrukkelijk verboden. (De Vries, 1961. p. 206)
21. Volgens het *Woordenboek der Nederlandse Taal* 'het strekken van de ledematen'.
22. Wilfried Uitterhoeve: *1813. Haagse bluf. De korte chaos van de vrijwording*. Nijmegen, 2013. p. 73
23. Streng, *Ibid.*
24. De registers geven voor alle percelen, bebouwd en onbebouwd, alleen eigenaren aan. Over huurders is niets bekend. Het is echter goed voor te stellen dat bijvoorbeeld knechten bij hun bazen plotjes grond konden huren of als onderdeel van hun beloning, met name voor moestuinen. Overigens merkwaardig: ondanks het feit dat 'moestuin' een officiële kadastercategorie was, ben ik maar één gekadastreerde moestuin in het hele Zwolse bestand tegen gekomen: ongeveer op de plek van het voormalige gemeentehuis Zwollerkerspel aan het huidige Ter Pelkwijkpark ((F2114).
25. J.C. Streng, *Ibid.* p.161
26. De janplezier bestond nog niet.
27. *Ibid.*
28. De Vries, *Ibid.* p. 203
29. De term 'publieke wandeling' wordt later toch als plaatsreferentie voor de Potgietersingel gebruikt. In 1859 vermeldt notaris Van der Gronden bij de publieke verkoop van een huis aan de Koestraat over

de ligging: '...achteruit komende aan de Publieke Wandeling'. (POZC, 18 maart 1859)

30. De weg liep langs een waterpartij, die aangeduid is als 'water als publieke weg' (B133a), vandaar het woord 'singel'.
31. De naam zou ontleend kunnen zijn aan die van de beroemde wandelweg bij Heidelberg, daarmee het karakter van de laan aangevend.
32. P.J.W. den Otter, 2012, 'Het Kadaster', *Kadastrale Atlas 1832, Overijssel*. p. 6
33. In mijn jeugd De Boschbleek. De bleek zelf, langs de lange oprijlaan naar de wasserij, was destijds het sportveld van de Rijks HBS.
34. Armlastigen zullen met name in de winter er wel tewerkgesteld zijn geweest. Zie: Lydie van Dijk (2013), 'Geen stad ligt zo prachtig... Reizigers in Zwolle'. *Overijsselse Historische Bijdragen*, 128e stuk. pp. 97-136. p. 115
35. De bovenop het bolwerk gelegen looiersactiviteiten zullen vermoedelijk toen al beëindigd zijn.
36. Het gaat om de azijnfabriek aan het Groot Wezenland. Op de kadasterkaart staat hij als enige eigenaar van de fabriek en de aanpalende wasserij (D52 en D54). In 1805 is de fabriek echter opgericht door hem, zijn broer Franciscus en twee gebroeders Schaepman (Lemma Azijnfabriek Heerkens en Schaepman, Wikipedia). Dit zal nog zo zijn geweest bij de kadastrering. Zijn broer woonde sinds 1825 op Hofvliet, naast de op zijn naam staande scheepstimmerwerf. (resp. E145 en 144). Waarschijnlijk was zijn broer daarbij ook betrokken.
37. De strook is kennelijk altijd privébezit gebleven, gezien de twee villa's die er gebouwd zijn en waarvan er één nog bestaat.
38. Streng, Ibid. p. 190
39. Wim Coster, 2016, *De barones en de dominee. Een verboden liefde in de negentiende eeuw*. Amsterdam. pp. 25-26. Het café werd nog geen twintig jaar later al weer afgebroken om plaats te maken voor het huidige herenhuis, Potgietersingel nr. 2
40. Agnes Hemmes, 2015, 'Leerlooiers op de wallen', in Dirk J. de Vries en Henry Kranenburg (red.), *Onzichtbaar Zwolle. Archeologie en bouwhistorie van de stad*. Zwolle, 2015, p. 287
41. Deze zoutfabriek heeft tot het midden van de vorige eeuw bestaan. Hoewel ik er niet zeker van ben, vermoed ik dat de Latijnse naamgeving *In sale salus* (In het zout ligt het heil), al door de arts Ramaer gegeven is.

Luchtfoto van het Rode torenplein en omgeving uit 2008. Het Broerenkerkplein is nog duidelijk als groene ruimte te herkennen. (Foto Ab Hakeboom, collectie HCO)

Unzeitgemäss, een anekdote over Hans Knoester

Jan Drentje

Wie wel eens een man met geklede jas, wandelstok en alpinopet heeft zien lopen langs de Veerallée, op weg naar het station, in alle vroegte, heeft Hans Knoester gezien. Voor alle drukte uit op weg naar een museum in het land. Volstrekt *altmodisch*, zoals ook zijn woonhuis. Wie binnentrad, stapte uit de eigen tijd, in een andere dimensie, maar welke? 'Het ergste moet nog komen', las ik op de deur, een citaat van Schopenhauer die volgens Hans de menselijke ziel uiteindelijk toch beter had begrepen dan Spinoza. Waren mens en natuur bij Spinoza de eeuwige god zelf, bij Schopenhauer was de mens vooral een egoïstische overlever. En de eigen tijd gaf Schopenhauer gelijk: materialisme, ongemanierdheid, eigen belang hadden de overhand. Alleen in de wereld van de kunst kon een mens zich ontspannen, als die kunst tenminste niet in het teken van commercie was komen te staan. Zo was er toch nog een schuilplaats op aarde voor de sensitieve mens. *Ars longa, vita brevis*.

Het werk van Spinoza speelde een belangrijke rol in de intellectuele ontwikkeling die Thorbecke doormaakte tijdens zijn Duitse *Wanderjahre*. Hij bewonderde de idealistische filosoof Schelling die Spinoza's pantheïsme verwerkte in een meer historische variant. Het goddelijke is de creatieve kern van alles,

de menselijke geschiedenis is daarmee verbonden, maar heeft tevens een eigen werkingssfeer en dynamiek. Deze manier van denken ligt ook ten grondslag aan het historisme van Ranke. Met dit panentheïsme (God en wereld zijn niet identiek, maar wel met elkaar verbonden) maakte Hans kennis door het lezen van mijn biografische studie *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (2004). Over Thorbecke had hij in 1992 een mooie tentoonstelling samengesteld. Goed getroffen was zijn 'Zwolle, wieg van Thorbecke', *Zwols Historisch Tijdschrift* 9, nr. 3 (1992). Hierin liet hij onder andere zien hoezeer vader Thorbecke een overlevingskunstenaar was geweest.

De verbinding tussen het tranendal van de tijdelijkheid en de wereld van de eeuwige schoonheid was het zwakke punt bij Schopenhauer. Hoe kon de platvloerse mens tegelijkertijd zoveel moois voortbrengen? In onze gesprekken hierover werd Hans ongemakkelijk van de verbinding tussen het tijdelijke en het eeuwige, bang als hij was voor te hoge en verkeerde verwachtingen van zijn medemens. Want dat liep eigenlijk vrijwel altijd op teleurstellingen uit.

Bij een van mijn bezoeken in 2006, vertelde Hans mij over de literatuur die hij aan het lezen was over de *Wallstreet Crash* van 1929. Hij was onder de indruk van Galbraith's *The Great Crash*, 1929 (1955). Voor hem stond vast dat er binnenkort een grote financiële crisis zou uitbreken. Ongebreidelde speculatie en hebzucht hadden de financiële markten – en dus de mensen – in hun greep. Symbool van een hedonistische cultuur – die, ik vul nu zelf aan: het perspectief van de eeuwigheid heeft verloren. Vrijwel niemand zag de Crash van 2008 aankomen, Hans Knoester wel. Buiten de eigen tijd staand, zag jij dingen waaraan anderen te licht voorbijgaan.

* Zie ook het In memoriam voor Hans Knoester op p. 105 en het artikel hierna.

Hans Knoester in 1992 bij de door hem gemaakte tentoonstelling over Thorbecke in de Buitensociëteit, met in zijn hand de troffel waarmee Thorbecke, in zijn hoedanigheid van minister van Binnenlandse Zaken, op 7 november 1862 de eerste steen metselde voor de spoorbrug over de IJssel. (Foto Frans Paalman, collectie HCO)

Zwolle, wieg van Thorbecke

Toelichting redactie: dit artikel schreef Hans Knoester in 1992 naar aanleiding van de onthulling van het Thorbecke standbeeld op het Stationsplein op 4 november 1992. Voor die gelegenheid had hij tevens een tentoonstelling over Thorbecke samengesteld in de Buitensociëteit. Het artikel verscheen in het ZHT 9 (1992) nr. 3 en is, behoudens een paar kleine aanpassingen, ongewijzigd overgenomen; als hommage aan Knoester, en ook omdat Thorbecke momenteel weer in de belangstelling staat vanwege de recent verschenen biografie van Remieg Aerts over deze staatsman met Zwolse wortels. In een volgend nummer van het ZHT volgt een bespreking van deze vuistdikke biografie.

Aan de wieg van Johan Rudolph Thorbecke – en dan bedoel ik een figuurlijke wieg – is in Zwolle gedurende een lange periode stukje bij beetje gebouwd. Allerlei facetten die zijn jonge leven hebben beïnvloed, zijn langzaam gegroeid in de eeuw waarin hij het levenslicht aanschouwde. In dat voorspel op zijn aardse bestaan ligt de Zwolse invloed die Thorbecke voor zijn hele leven een stempel heeft meegegeven.

Carrière

Johan Rudolph Thorbecke werd geboren in 1798 en volgde tot 1814 onderwijs aan de Zwolse Latijnse School. Daarna bezocht hij het Athenaeum Illustre in Amsterdam om in 1820 in Leiden te promoveren in de filosofie.

Een studiereis naar Duitsland had veel invloed op zijn denken. Hij nam het Duitse intellectuele leven in zich op en was een tijd lang privaattoecent in Giessen. In Dresden ontmoette hij bij de weduwe van de filosoof Solger haar jonge dochter Adelheid, toen nog een kind van vijf. Hij zou in 1836 met haar trouwen. Dit huwelijk was een rijke bron van huiselijk geluk. Rond 1822 kwam hij vanwege

zijn belangstelling voor de filosofie van Schelling bekend te staan als een pantheïst. Aangezien pantheïsme in die tijd nog erger werd gevonden dan atheïsme, werd hierdoor een benoeming als hoogleraar filosofie in Nederland onmogelijk. In 1825 werd een ‘ongevaarlijke’ oplossing gevonden door hem als buitengewoon hoogleraar in Gent te benoemen, in de statistiek en de Europese statengeschiedenis. Van zijn verdiensten steunde hij de familie in Zwolle en de studie medicijnen van zijn broer Herman. De Belgische opstand in 1830 dwong hem naar Nederland terug te keren.

Het jaar erop werd hij in Leiden tot buitengewoon hoogleraar benoemd, nu in de faculteit der rechtsgeleerdheid. In 1834 volgde de benoeming tot gewoon hoogleraar.

H.J.H. Knoester (†)

Thorbecke als jonge hoogleraar, waarschijnlijk in Gent. (Collectie HCO)

Adelheid Solger (1817-1870) echtgenote van Johan Rudolph. (Uit: Thorbecke, een filosoof in de politiek)

In 1844 werd hij gekozen als lid van de Tweede Kamer. Van het begin af stond hij een wijziging van de grondwet in meer democratische zin voor. De invloed van de Ridderschappen in de Provinciale Staten zou moeten verdwijnen. De oligarchische resten van het ‘ancien régime’, de tijd van de oude Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, zouden moeten plaatsmaken voor een constitutionele monarchie met direct kiesrecht voor een groter deel van de bevolking. Zijn ideaal vond echter niet meteen weerklank.

Maar: in 1848 verdreef een revolutie in Frankrijk de ‘burgerkoning’ Louis Philip. Dit veroorzaakte een schok die zijn weerslag had in heel Europa. Ook de Nederlandse koning Willem II voelde zijn positie zo zeer bedreigd dat hij medewerking verleende aan staatkundige hervormingen. Hiertoe werd een staatscommissie tot hervorming van de grondwet benoemd onder voorzitterschap van Thorbecke. De nieuwe grondwet die de commissie voorstelde, werd in hetzelfde jaar 1848 aanvaard en vormt nog steeds het fundament van ons staatsbestel.

Wacht op onze daden

In 1849 leidde Thorbecke voor het eerst een kabinet als minister van Binnenlandse Zaken. In de jaren dat de vooruitstrevende liberalen aan de macht waren, zouden er drie kabinetten Thorbecke volgen. Nadat Thorbecke de trotse woorden ‘Wacht op onze daden!’ had gesproken, volgde de ene wet op de andere.

De volledige gelijkberechtiging van de rooms-katholieken en het herstel van hun bisschoppelijke hiërarchie, een uitvloeisel van het principe van scheiding van kerk en staat, betekenden een schok voor vele protestanten. De voorkeurspositie van de Hervormde Kerk was hiermee officieel ten einde. Hervormd Nederland reageerde verontwaardigd met de Aprilbeweging van 1853. Ook de Gemeentewet en de Provinciale wet zijn aan Thorbecke te danken en werken door tot in deze dagen. Hij gaf hiermee de gedecentraliseerde eenheidsstaat vorm: het welbekende ‘huis van Thorbecke’.

Tussen 1848 en 1872 was Johan Rudolph Thorbecke een man met veel invloed. Ook als hij niet zelf over regeringsbevoegdheid beschikte, hield men als leider van de oppositie terdege rekening met hem.

Het karakter en de daadkracht die Thorbecke kenmerkten, zijn reeds vroeg bij hem te onderkennen. Zijn moeilijke jeugd in Zwolle, zijn in een isolement verkerend ouderlijk milieu en zijn opvoeding in een stad die vlak daarvoor met het patriottisme was doordrenkt, zullen zeker daarop van invloed zijn geweest.

De Thorbeckes en Zwolle

Om diverse redenen waren de Thorbeckes niet zo maar een doorsnee Zwolse familie. Er zijn vier, soms wat tegenstrijdige, facetten van hun anders zijn.

Om te beginnen behoorde de familie Thorbecke tot een kleine, sterk op Duitsland gerichte groep kooplieden, de zogenoemde factours. Deze mensen zaten in een netwerk van Duitse families, waarvan de leden in Zwolle hun roomse of lutherse godsdienst bleven belijden. In Duitsland lag hun bakermat. Als zonen van Duitse kooplieden waren ze uitgezonden naar Amsterdam of Zwolle om daar de zaken van Duitse familiebedrijven te gaan

behartigen. Er ontstond zo een vaste handelslijn tussen Amsterdam (koloniale waren) en Westfalen (textiel), met als overslagpunt Zwolle. Zwolle lag op de grens van goed, diep vaarwater en ondiepe wateren en landwegen. Het huis van de Thorbeckes stond aan de Dijk (nu Thorbeckegracht 11), het toenmalige centrum van de transitohandel. Op de kaden van de huidige Thorbeckegracht werden de goederen overgeslagen op andere schepen of op wagens.

De familie Thorbecke handelde aanvankelijk in allerhande waren, maar specialiseerde zich later in koloniale waren en vooral tabak. Het bleef niet alleen bij handel in tabak, want te beginnen bij Thorbeckes grootouders waren zij ook fabrikant van snuif en tabak.

De familie Thorbecke woonde meer dan een eeuw in hetzelfde pand, maar niet van vader op zoon. De Zwolse familielijn stierf enige malen uit. Dan kwamen er steeds weer 'verse' Thorbeckes uit Duitsland om het ontstane gat op te vullen. Door dat feit bleven de Thorbeckes steeds in hoge mate Duits of Westfaals. Langs de huidige Thorbeckegracht vonden zij nog meer van deze vermogende lieden. De vader van Johan Rudolph, de geboren en getogen Zwollenaar Frederik Wilhelm Thorbecke (1760-1832), keerde terug naar Duitsland om in Göttingen te studeren en vond ook in Duitsland zijn bruid. Hij trouwde in 1794 met zijn nicht Christine Regina Thorbecke uit Osnabrück. Christine heeft nooit goed Nederlands leren spreken en onderhield een sterke band met haar Duitse familieleden.

In moeilijke tijden steunde de Duitse tak de Nederlandse tak financieel. Dat zal niet alleen zijn gebeurd omdat men familie was, maar ook omdat men er zakelijk belang bij had. Voor de Duitse tabaksfabrikanten Thorbecke was een betrouwbare handelspost in Nederland belangrijk.

De Thorbeckes bleven ook steeds hun, in Zwolle afwijkende, godsdienst trouw: zij waren luthers. Slechts weinig Zwollenaren waren dat. In hun lutherse kerk vonden zij standgenoten om mee om te gaan en eenvoudiger lieden om voor hen te werken. Een verandering van godsdienst zou bij de familieleden en handelspartners in Duitsland zeker verbazing hebben gewekt en

afstand hebben geschapen, ook op zakelijk gebied. Daar stond tegenover dat de Thorbeckes door een afwijkende godsdienst te belijden in Zwolle wat aan de zijlijn stonden. Tijdens de Republiek kon er geen sprake van zijn dat een lutheraan werd opgenomen in het stadsbestuur. Daarvoor moest men hervormd zijn.

Ondanks dat zullen de Thorbeckes zich toch nauwelijks minder dan de Zwolse regenten hebben gevoeld. Hun familie behoorde eertijds in Borgholzhausen en later in de stad Osnabrück

*Thorbeckes
geboortehuis aan de
Thorbeckegracht 11,
rond 1910. (Collectie
HCO)*

De Blijmarkt in Zwolle met meteen links naast het gerechtsgebouw de lutherse kerk. Door W. Hekking jr., ca. 1860. (Collectie v/h Stedelijk Museum Zwolle, bruikleen VORG)

tot de bestuurskringen. De Zwolse Thorbeckes moeten in een merkwaardige tussenpositie hebben gezeten. Enerzijds wisten ze dat ze ook leden waren van een regentenfamilie. Een oom van Johan Rudolph, de oudste broer van zijn moeder, was bijvoorbeeld van 1813 tot 1830 burgemeester van Osnabrück. Daarvoor was hij ook tabaksfabrikant geweest. Anderzijds kwamen de Thorbeckes als lutheranen in Zwolle zeker niet in aanmerking voor een rol als bestuurder.

Toch had men goede relaties met de regentenkringen. Zo trouwde Johan Caspar Thorbecke in 1744 te Zwolle met Gerredina Elsabee Eekhout. Zij was de dochter van dr. Roelof Eekhout en Elisabeth Greven, die tot de hoogste kringen van de stad behoorden. De weduwe Thorbecke-Eekhout hertrouwde in 1754 met Jan Antony Scriverius, eveneens een lid van een bekend regentengeslacht. De klim op de maatschappelijke ladder kon niet worden doorgezet, want de Thorbeckes bleven zoals gezegd hun lutherse geloof trouw. De relatie met de Eekhouts zullen zij echter niet zijn verge-

Het is dan ook niet vreemd dat de Thorbeckes omstreeks 1780 sympathiseerden met de patriotten. Patriotten behoorden tot de ontwikkelde en welgestelde burgerij die geen politieke invloed had maar daar wel aan toe was. Ook de Thorbeckes wilden niet berusten in hun ondergeschikte lot vanwege hun geloof, want in het gebied rond Osnabrück, waar het lutheranisme de heersende godsdienst was, hadden familieleden wel wat in de melk te brokkelen. In Zwolle was een grote groep burgers patriottisch en een van de Nederlandse leiders, Joan Derk baron van der Capellen tot de Poll, had zich juist hier gevestigd. In Zwolle kwamen veel draden van het patriottisme bijeen. Tijdens de jeugd van Johan Rudolph was dit weliswaar reeds verleden tijd, maar de geest van de stroming was nog sterk aanwezig in het denken van de Zwollena-

Op de grens van twee werelden

Het beeld dat zo ontstaat, is er één van vele tegenstellingen. De Thorbeckes waren, ruwweg in de

periode van 1790 tot 1820, zowel Duits als Nederlands. In Duitsland regent, in Zwolle onmondig burger. In Duitsland beleden zij de heersende godsdienst, in Zwolle waren zij dissenter. Door de maatschappelijke positie van hun Duitse familie waren zij behoudend, door hun positie in Zwolle waren zij patriot. In de ogen van de Zwolse doorsnee burger waren zij rijk, in de ogen van de adel en de rijkste regenten waren zij 'bescheiden af'. De vader van Johan Rudolph was rond 1815 als 'een gezeten heer' lid van de Groote Sociëteit, maar wist wel dat hij financieel aan de rand van de afgrond stond.

Kortom, ze waren enerzijds goed af, anderzijds hingen zij tussen wal en schip. Maar uiteindelijk waren zij op grond van de positie van familieleden in Duitsland en hun eigen voorspoedige jaren tussen 1680 en 1780 zeer standsbewust.

De ondergang van de familiefirma

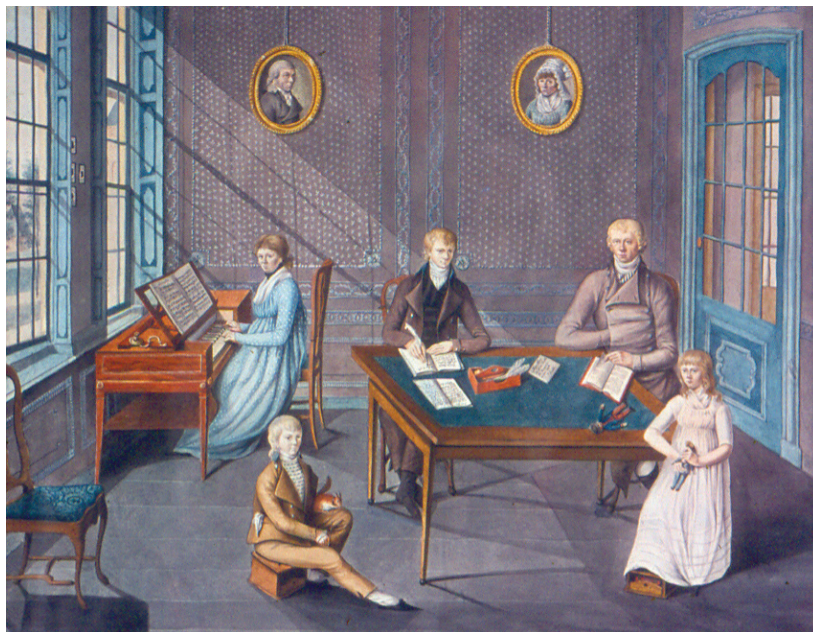
De onzekerheden in het gezin Thorbecke stapelden zich na 1806 op. De Franse overheersing bracht een teruggang van de handel teweeg, terwijl er wel zware belastingen moesten worden opgebracht. Een jarenlange recessie volgde, die

een groot deel van de Zwolse burgerij bedreigde. Vader Thorbecke hield naar buiten toe zijn stand op, maar teerde langzaam in op zijn vermogen. De familie, die altijd al in een zeker isolement had geleefd, vereenzaamde sterk. Vooral toen rond 1818 een conflict uitbrak binnen de lutherse gemeente in Zwolle. Vader Thorbecke koos voor de kleine, meer vrijzinnige groep. Zijn broer en buurman aan de huidige Thorbeckegracht koos voor de orthodoxe richting. Deze meerderheid, die in het conflict juridisch zwak leek te staan, won uiteindelijk en kreeg het kerkgebouw toegewezen.

De verhouding tussen Frederik Wilhelm en zijn broer J.E.H. Thorbecke was om zakelijke redenen trouwens al jaren eerder bekoeld. Als compagnons in de familiefirma konden zij maar moeilijk met elkaar samenwerken. Vader Thorbecke besloot na jaren van recessie in 1805 zijn geld uit de familiezaak terug te trekken. Dat was geen onverstandig besluit. Zijn broer ging alleen verder, worstelend om in steeds moeilijker omstandigheden zijn hoofd boven water te houden. Hij ging in 1820 failliet, een onbeschrijfelijke schande voor de hele familie.

Silhouetportretten uit 1794 van Christina Regina Thorbecke (1769-1835) en Frederik Wilhelm Thorbecke (1760-1832), de ouders van Johan Rudolph. (Collectie HCO)

De kinderen van Jan Everhard Hendrik Thorbecke en Johanna Geertrui Rietberg, oom en tante van Johan Rudolph, in hun huis aan de Dijk (nu Thorbeckegracht) omstreeks 1810. Vlnr. Sophia, Lubbertus, Friedrich Wilhelm, Franz Heinrich en Katharine. Aan de muur hangen portretten van de ouders. (Collectie HCO)

Omstreeks 1825 was voor de Thorbeckes de situatie verre van rooskleurig. Er was slechts één lichtpunt. Vader Thorbecke had jarenlang alles geïnvesteerd in de opvoeding en studie van zijn zonen Johan Rudolph en Herman.

In zijn jeugd moet Johan Rudolph in en rond zijn ouderlijk huis een zee van indrukken hebben opgedaan. Zijn ouders en de meeste mensen in zijn omgeving vochten hard voor hun bestaan in moeizame tijden waaraan geen einde leek te komen. Vader Thorbecke was geen toonbeeld van doorzettingsvermogen, maar heeft de carrière van zijn zoon met volharding en ook inzicht een aanzet gegeven die verbazing wekt. Hij overtroefde alle tegenslag door het welslagen van zijn zoon, een succes dat hij bijna zelf had afgedwongen.

Toen het schip van vader Thorbecke zonk, konden de beide zoons in de reddingsboot van hun afgesloten studie ontkomen. Johan Rudolph stond toen aan het begin van een lange carrière – eerst als

professor, later als staatsman – die zijn weerga niet had in ons land. Dat speelde zich buiten Zwolle af, maar de kiem van alles, de karaktervorming van de staatsman, lag in Zwolle. Al sedert de zeventiende eeuw was aan de ‘wieg’ van Johan Rudolph Thorbecke gebouwd. Daarom is een standbeeld voor hem in Zwolle ook zo op zijn plaats.

Het standbeeld van Johan Rudolph Thorbecke op het Stationsplein in Zwolle. Het werd gemaakt door Hans Bayens en in 1992 onthuld. (Collectie HCO)

In memoriam H.J.H. (Hans) Knoester (1934-2018)

Op 24 mei 2018 overleed na een periode van afnemende gezondheid H.J.H. Knoester. Hij was van 1970 tot 1993 verbonden aan het voormalig Gemeentearchief Zwolle, onder andere belast met het verzorgen van de topografische atlas.

Hans Knoester werd op 23 april 1934 geboren in Utrecht. Een week na zijn geboorte overleed zijn moeder als gevolg van de bevalling. Zijn vader huwde in het jaar erna voor de derde keer. Hans had een oudere broer uit het eerste huwelijk van zijn vader.

Zijn jeugd was van blijvende invloed op zijn latere leven. Het gezin was orthodox-protestants, wat Hans tegen ging staan en wat bij hem een levenslang wantrouwen deed groeien tegen iedere levensbeschouwing met zendingsdrang. Daarnaast waren de verhoudingen in het gezin niet van dien aard dat vertrouwen makkelijk ontstond of werd gegeven.

Tegelijkertijd kon Hans met liefde spreken over de bossen van Zeist, waar hij opgroeide, de vele prachtige buitenhuizen en zijn gesprekken met enkelen die zich zijn lot aantrokken. De antiekhandel in Zeist mocht zich al vroeg in zijn belangstelling verheugen. Zijn liefde voor geschiedenis en de materiële neerslag daarvan moet daar geboren zijn, wellicht als tegenwicht tegen de kille omstandigheden waarin hij leefde.

Medio jaren vijftig werd Hans vrijwillig bij het Utrechts gemeentearchief en kwam daar na enige tijd in dienst. Zijn jaren onder toenmalig gemeentearchivaris J.W.C. van Campen behoorden tot de gelukkigste uit zijn leven. Hij kon vol enthousiasme vertellen hoe in het archief de werken van Saenredam en andere grote kunstenaars onder handbereik lagen. In zijn Utrechtse tijd publiceerde hij verschillende boeken, waarin het verdwenen stadsbeeld een belangrijke rol speelde.

In 1970 trad hij in dienst van de Gemeentelijke Archiefdienst Zwolle, gevestigd in de Voorstraat. Voor de topografische atlas verzamelde hij materiaal en liet ook eigentijdse prenten en schilderijen vervaardigen. Daarnaast organiseerde hij, met anderen, tentoonstellingen en schreef er de catalogi bij. De tentoonstelling over Rhijnvis Feith was zijn persoonlijke favoriet. Deze bracht hem in contact met nazaten van de dichter die over interessante collecties beschikten.

De verhoudingen bij de zeer directief en grillig geleide dienst waren niet zodanig dat medewerkers zich er makkelijk veilig voelden. Dat gold zeker voor Hans, met zijn gevoel voor correctheid en zijn afschuw van autoriteit die zich baseert

Jaap Hagendoorn

Hans Knoester. (Foto Rodrigo Leal Nunes, 2015)

op macht. Hans werd gedwongen zijn geliefde tentoonstellingswerkzaamheden op te geven. Hij keek dan ook niet te positief terug op zijn werkzame leven in Zwolle. In de laatste jaren bij het archief schreef hij onder de schuilnaam van Michael Blauwvinger bijdragen in het weekblad *De Peperbus* aan de hand van bijzondere archiefstukken. De rubriek werd graag gelezen.

In zijn omgang met archiefbezoekers was Hans op zijn eigen wijze wellevend. Hij verwachtte dat ook van de bezoekers. Wie zijn grens overging, verspeelde zijn vertrouwen. Tegelijkertijd had hij ook een zwak voor mensen die begaan waren met de geschiedenis. Zelf stapte ik in 1972 als twaalfjarige het Gemeentelijk Archief binnen. Dat riep de vraag op of een kind wel toegelaten kon worden. Ongetwijfeld met zijn eigen vroege passie voor het verleden in het achterhoofd, brak hij met succes een lans voor mij, zo vertelde hij veel later. Toen ik begin jaren tachtig mijn kandidaatsexamen bij het archief vierde met taart, was het Hans die voor bloemen zorgde.

Pas na zijn afscheid in 1993 leerden wij elkaar beter kennen en ontstond een persoonlijke band. Zo'n twee keer per jaar bezochten wij plekken die ons beiden interesseerden: Groninger kerken, Schoonhoven, de Joodse begraafplaats in Ouderkerk, paleis het Loo en vele andere. Op onze reizen vertelde Hans op een boeiende wijze over zijn leven, het gezin waaruit hij afkomstig was, de oorlogsjaren, zijn werkzame leven en zijn leidinggevenden. Maar ook over de filosofie van Schopenhauer en Spinoza die zijn leven had verrijkt; over zijn reizen in de jaren zestig en zeventig naar islamitisch Joegoslavië; over de betoverende sfeer

van de Portugees-Joodse synagoge in Amsterdam bij kaarslicht. En altijd wist hij in het landschap bijzonderheden te ontdekken die een gewone beschouwer zouden ontgaan. Mede door zijn jeugd en zijn levenservaringen was hij een scherp waarnemer en oordelaar geworden.

Na afloop van de reis werd een Chinese maaltijd genuttigd, waarna ik hem thuisbracht. Daar moesten beslist nog de nieuwste aanwinsten uit de kringloopwinkel gezien worden. Hans is zijn hele leven een verzamelaar geweest, met een goed oog voor de kwaliteit van ambachtelijk vervaardigde objecten. Zijn woonkamer was volgepakt met spullen en bezoek werd zorgvuldig een plek gewezen om te zitten en te bewonderen.

Al voor 2000 werd hij getroffen door ziekte. Waar anderen eraan stierven, leefde Hans tot zijn verrassing nog bijna twintig jaar, zo constateerde hij haast triomfantelijk. Tot enkele jaren geleden reisde hij veelvuldig naar mooie tentoonstellingen en muziekkuitvoeringen. De laatste drie jaar kreeg de ziekte hem meer en meer in de greep. Hij moest om die reden zijn huis verlaten en liet uiteindelijk zelf het leven los.

Hans Knoester zal door velen als zonderling zijn ervaren. Zijn leven was ook zeker bijzonder. Het heeft altijd compromisloos in dienst gestaan van het ervaren van de schoonheid, vooral van het verleden, de natuur en de muziek. Hun onveranderlijkheid was zijn houvast in een voor hem te snel veranderende wereld. Wie dat begreep, mocht rekenen op zijn betrokkenheid. Door zijn werk en door zijn persoonlijkheid heeft hij op zijn eigen wijze een bijdrage geleverd aan het historisch bewustzijn in Zwolle en omgeving.

Recent verschenen

Jan ten Hove, *Arnichem, buitenplaats aan de Vecht. Historie van huis en Haersterveer*. Waanders Uitgevers Zwolle, 2018. 216 pp. ISBN 9789462621916. Gebonden. Prijs € 29.95.

De buitenplaats Arnichem ligt idyllisch aan de Overijsselse Vecht in de buurschap Haerst, naast het Haersterveer en onder de rook van Zwolle. De geschiedenis van het buiten gaat terug tot circa 1400. De oorspronkelijke hoeve behoorde toe aan het kapittel van St. Lebuïnus in Deventer en transformeerde waarschijnlijk in de zestiende eeuw tot buitenhuis. Het huis heeft in zijn lange bestaan een bonte stoet van bewoners aan zich voorbij zien trekken. Ten Hove schetst op boeiende wijze hun levens binnen de context van hun tijd.

De buitenplaats was in de negentiende eeuw eigendom van de bemiddelde familie Tobias, een Zwolse regentenfamilie. In die tijd kreeg het huis het huidige uiterlijk. De tweede Tobias die het huis bewoonde, Joan Hendrik, nam in 1825 zijn Indische knecht vanuit Celebes mee naar Zwolle. Dit was Lepejou, in de volksmond 'de negerslaaf' genoemd. Lepejou overleed in 1828

en ligt begraven in een bosje aan de Doornweg, op korte afstand van het huis. Hij was moslim en kon daarom niet op een christelijke begraafplaats begraven worden.

De laatste Tobias die het huis bewoonde overleed in 1925, waarop het huis in de openbare verkoop kwam. Een opmerkelijke nieuwe eigenaar meldde zich, de orde der dominicanen. De dominicanen hadden in 1902 een nieuw klooster in Zwolle betrokken. Arnichem zou gaan dienen als recreatiehuis voor de fraterstudenten, die tijdens hun priesteropleiding niet naar huis mochten. Het was even wennen voor de omwonende, protestantse boeren deze jongemannen in lange pijen in de buurschap te zien verschijnen. Veertig jaar lang vormden zij een vertrouwd beeld in Haerst. Medio jaren zestig liep het aantal fraterstudenten echter zodanig terug dat de opleiding in Nijmegen geconcentreerd werd. Arnichem stond vervolgens jarenlang leeg. In 1978 werd het gekocht door de antiquair Henk Matthes. Hij en zijn echtgenote begonnen met de restauratie van het huis.

Dit werd vanaf 2012 grondig aangepakt door de volgende en huidige bewoners van het huis, de zakenman Henk de Keijzer en zijn echtgenote Daisy baronesse van Dedem. Zij voerden een grootscheepse renovatie uit. Dit echtpaar nam ook het lovenswaardige initiatief voor de uitgave van dit kloeki boek, waarvoor de aanwezigheid van een stapel oude foto's in het huis de aanleiding vormde. En auteur Jan ten Hove staat uiteraard voor gegarandeerde kwaliteit. Hij heeft een levendig historisch verhaal van huis, buurschap en veer geschetst en bovendien een indrukwekkende hoeveelheid, ten dele onbekend, fotomateriaal bijeengebracht. Het boek is prachtig vorm gegeven, de moeite waard om alleen door te bladeren, maar vooral ook om te lezen.

Redactie

Mededelingen

Erfgoedplatformavonden 2018-2019

De lezingen in het kader van de Erfgoedplatformavonden Zwolle gaan in oktober weer van start.

Noteer alvast:

Vrijdag 12 oktober, *Hoog water in en rond Zwolle*

Vrijdag 16 oktober, *Thorbecke wil het*

Vrijdag 14 december, *Europese naam en faam*

Zoals altijd met muzikale omlijsting.

Zie voor het hele programma de website van de Zwolse Historische Vereniging. De folders met het programma liggen ook bij onder meer het HCO, Waanders in de Broeren, Het Vrouwenhuis en de Stadkamer.

De avonden vinden plaats bij Waanders in de Broeren, tenzij anders vermeld.

1609 Staakt het vuren

1609 Staakt het vuren toert door heel Nederland
1609 Staakt het vuren gaat over twee hoofdrolspelers uit de Tachtigjarige Oorlog: legerleider prins Maurits van Nassau en staatsman Johan van Oldenbarnevelt. 1609 is het eerste jaar van het Twaalfjarig Bestand. Maar voor een land dat z'n identiteit uit een dappere opstand haalt is vrede een veel te grote opgave. De rust op het slagveld is het startsein voor grote onrust binnen de kersverse Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, zowel in de kerk als in de regering. De strijd om de macht tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt wordt steeds bitterder en alle middelen worden ingezet om elkaar onderuit te halen.

Met veel humor, enthousiasme en verbazing brengen de jonge acteurs van theatergroep Aluin de geschiedenis tot leven. De voorstelling geeft een frisse kijk op een van de intrigerendste episodes die de Nederlandse geschiedenis rijk is.

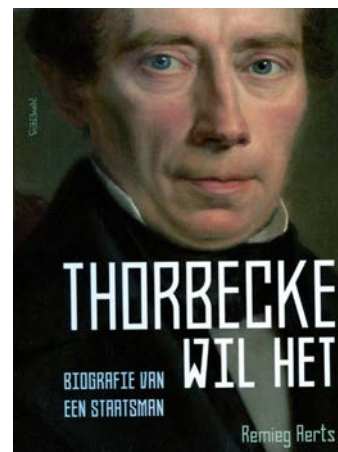
1609 Staakt het vuren is onderdeel van een drieluik over Maurits en Van Oldenbarnevelt, geschreven door Erik Snel.

Te zien in schouwburg Odeon op **23 oktober**, 19.30 u.

Biografie Thorbecke

Dit voorjaar verscheen de biografie van de belangrijkste staatsman die ons land ooit heeft gekend, de Zwollenaar Johan Rudolf Thorbecke. Het boek is geschreven door Remieg Aerts, hoogleraar Nederlandse en Algemene Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Een bespreking van dit omvangrijke boekwerk volgt in een komend nummer van het ZHT.

Nb., Remieg Aerts zal over Thorbecke spreken op de Erfgoedplatformavond van **16 oktober**, zie boven.

Remieg Aerts, *Thorbecke wil het; Biografie van een staatsman*. Prometheus, Amsterdam. 886 pp. ISBN 9789035144798. Prijs € 49.99.

Auteurs

Geert A. Banck (Zwolle, 1937) is emeritus hoogleraar Antropologie van Brazilië.

Wil Cornelissen (1928-2014) was werkzaam in het onderwijs, laatstelijk als adjunct-directeur van de Ambelt te Zwolle. Na zijn pensionering ging hij zich bezighouden met de geschiedenis van Joods Zwolle en werd hij actief binnen de Zwolse Joodse gemeenschap. Uit persoonlijke betrokkenheid had vooral de periode rond de Tweede Wereldoorlog zijn belangstelling. Wil maakte van 1991 tot 2004 deel uit van de redactie van het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Jan Drentje (1962) is rector/ docent filosofie Deltion Sprint Lyceum (VAVO) en onderzoeker politieke geschiedenis Ernst Kossmann Instituut RUG.

Jaap Hagedoorn (1960) studeerde geschiedenis. Hij is tegenwoordig werkzaam bij een zorgorganisatie in Amersfoort.

Wim Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Etiënne (E.D.) Klinkert (Zwolle, 1935) bezocht de Academie van Beeldende Kunsten te Rotterdam, Arnhem en Amsterdam. Vervolgens was hij werkzaam als illustrator, zelfstandig reclameontwerper, tekenleraar en art director voor hij een management-functie fondsenwerving, voorlichting en publiciteit bij het Astma Fonds kreeg. Na zijn pensionering is hij beeldend kunstenaar.

H.J.H. (Hans) Knoester (1934-2018) was van 1970 tot 1993 verbonden aan het voormalig Gemeentearchief Zwolle, onder andere belast met het verzorgen van de topografische atlas. Zie het in memoriam op p. 105

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Harry Stalknecht,
Steven ten Veen, Jan van de Wetering

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annèt Bootsma-van Hulten (ZHT), Jan Kam, Johan Teunis

Website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Postbus 1448, 8001 BK Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en contributie ZHV

Adreswijzigingen: via e-mail zhv@mijntijdschrift.com
of telefonisch 038 4216080

Opgave nieuwe leden: via info@zwolsehistorischevereniging.nl
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775
	tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN & GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | iq.nl
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

Vertelt al 35 jaar het 'Verhaal van Zwolle'

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:
www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert in
het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

www.vrouwenhuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief van Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

Zalsman, drukker sinds 1857

Uw partner voor:

- Drukken
- Printen
- ICT
- Web2Print
- Warehousing

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Hét kan bij Zalsman. Persoonlijk, veelzijdig en duurzaam.